

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 1 **1932**
ÜKSTEISTKÜMNES **AASTAKÄIK**
T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDENELM
H. SEPP / P. TREIBERG

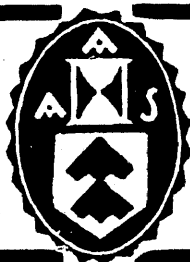
S I S U :

	Lk.
Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul. H. Sepp.	1
Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni. O. Liiv.	15
Vastureformatsiooni esimene aasta Eestis. (1582.) Nikolai Treu- muth.	36
Jakob Hurda kõne esimesel eesti üldlaulupeol 1869. H. Kruus.	44
Varia.	58

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

AJALOOLINE AJAKIRI

1932

N° 1

I VEERAND

TARTU

Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul.

I.

Rootsi-Soome sisepoliitiline kriis, mis kuningas Sigismundi ajal oli arenenud äärmise teravuseni, oli lahenenud Södermanlandi hertsog Karli ja teda toetavate Rootsi riigi seisuste energilise tegevuse tõttu Rootsile tagajärjekalt: protestandi usk ja Rootsi riigi rippumatus olid vähemalt esialgu väljaspool hädadohtu. Kuid Sigismundi ja tema partei allajäämine Rootsis ja Soomes ei taganud täiel määral Rootsi riigi ja protestantismi julgeolekut tulevikus. Sigismund polnud ju veel loobunud oma õigustest Rootsi krooni suhtes. Energiline Karl otsustas jätkata võitlust, mis tegi sõjatallernaaks kõigepealt Liivi- ja siis ka Eestimaa. Kui peale võitu Sigismundi üle Stångebro juures Karl teostas järk-järgult temale omase järjekindlusega kättemaksu-politika opositsioonipartei suhtes ja lõppeks, kui timuka mõök Linköpingi turul oli hävitanud selle partei silmapaistvamad mehed, võis ta arvestada kogu riigi jõuga, et saavutada oma sihte väljaspool Rootsit ja Soomet.

Et viia võitlust Sigismundi vastu võidukale lõpule, võitluses hästi organiseeritud ja sõjakogenuü Poola väega, tuli Rootsi väge põhjalikult reorganiseerida. Karl seisis siin sama probleemi ees, kui mõnikümmend aastat ennemini Eerik XIV, kes sõdides Taaniga reorganiseerimise teel püüdis teha Rootsi väge, peamiselt jalaväge, võitluskõlvulisemaks¹⁾. Viimastel aastakümnetel enne seda oli Rootsi võidelnud peamiselt venelastega, kelle võitlusvõime, eriti lahtisel väljal,

¹⁾ Vrd. Gustaf Petri, Kungl. Första Lifgrenadjärregementets historia. Första delen; 1926 [tsit. Petri I], lk. 303—304. Vt. ka H. Sepp, Põhja-Eesti ala Rootsile allutamise; „Sõdur“ 1931, ja sama autori: Põhja-maade 25-aastase sõja lõpuperiood ja mõlemate võitlevate poolte taktika ja strateegia; „Sõdur“ 1932.

osutus märksa madalamaks tollaegsest Lääne-Euroopa vägede omast. Vene väe taktikaline võime on vaevalt mainimisväärne, distsipliinitud massid, kohandatud defensiivsele taktikale, osutusid välilahinguis mannetuiks, nagu see selgesti ilmnes Kolovere lahingus veebruarikuus 1573. a. ja Võnnu juures 1578. a.

Kõigepealt tuli hertsog Karlil kindlustada enesele sõja jätkamiseks vajalikke vahendeid meeste, moonu jne. näol. See küsimus oli päevakorras Linköpingi riigipäeval 1600. a. alul, kus seisused andsid nõusoleku sõjaks Poolaga. Selle riigipäeva aegu pidas Karl silmas ka kodumaiste vägede arvulist rohkendamist, nõudes Rootsi maakonnilt teatud kindlat arvu jala- ja ratsaväelasi, et seega luua alalist väge. 1597. a. n. n. linnusleeri seadusega olid maakonnad kohustatud kaasa aitama alalise väe ülespidamiseks: jalaväelased said aastapalga ja linnusleeri neilt häradidelt, kus oli nende asukoht. See seadus ei suurendanud talupoegkonna majanduslikke koormuseid, sest ülalmainitud viisil tasutavate sõjameeste arv oli kindlaks määramata. Kuid siiski seega, et jalaväe lipkonnas pidi olema umbes 500 meest, oli teatud sõjameeste jaotus teostatud, mistõttu iga maakond pidi andma elanikkude arvule vastava arvu lipkondi²⁾. Hertsog Karli uus nõue, et iga maakond nii rahu kui ka sõja ajal peaks üleval teatud arvu jalaväelasi, tõstis talupoegade koormust tunduvalt. Tema ettepaneku formuleering teeb tõenäoliseks, et sõjameeste ülevalpidamine ei pidanud tulema kroonult, vaid erilisest maksust, mille eest vastutasuks oli kas täieline või osaline vabastamine väkkekutse kohustusest. Näib olevat tõenäoline, et Karl püüdis lahendada kodumaise sõjajõu organisatsiooni probleemi samuti, nagu 80 aastat hiljemini Karl XI, kes viis läbi Rootsis sõjaväe jaotamise.

Karli ettepanekule vastasid seisused lahus. Aadli arvates pidi tarbekorral iga talu andma sõjaväkke ühe mehe, nagu see oli viisiks juba igivanast ajast; kodanikkude arvates pidi jätkuma sellest, et rahvastik jaotatakse roodudesse ja lipkondadesse, keda pidi aastas kaks korda munserdatama relvade jne. kontrolli mõttes. Karli poolt esitatud alalise jalaväe organiseerimise küsimuses põikles aadel otsekohesest vastust andmast, soovitades ülemail esitada andmeid lipkondade suuruse kohta, et siis riigi varakamber uuriks, kuidas kõige paremini kohalikku väge üleval pidada, ilma et seejuures sõjameeste arvu suurendataks. Talupojad, keda hertsogi projekt kõige rohkem riivas, nõustusid üleval pidama juba olemasolevaid jalaväelasi, leides siiski, et komandeeriv koosseis olevat liiga arvukas; nad soovitasid lipkondade arvu vähendada ja iga lipkonna meeste arvu suurendada 600—700-ni.

Seega oli suur lahkuminek hertsog Karli ettepaneku ja seisuste seisukohtade vahel. Lõppeks otsustati Karli pealekäimisel, et iga

²⁾ Hertsog Karli sõjaväe reformi kohta vt. Petri I, lk. 304—310.

maakond peab üleval teatud arvu ratsa- ja jalaväelasi, rahu ajal kroonu kulul, kuna sõja ajal iga maakond pidi varustama oma sõjamehi vajaliku toidumoonaga üheks kuuks, pooleks või terveks aastaks. Seega ei saavutanud hertsog taoteldud eesmärki.

Lipkondades pidi hertsogi käsu järgi 1600. a. kevadest olema igapähe 400 jalaväelast. Ka relvastuses püüdis ta läbi viia mõnesuguseid muudatusi, pöörates suuremat tähelepanu külmadele relvadele, eeskätt piikidele. Karl Karlsson Gyllenhjelm, kes pidi viima Rootsist sõjaväed 1600. a. suvel Eestimaale, sai kaasa hea hulga piike. Hertsog ise katsus mõjustada jalaväelasi nende kandmisele pärga suurendamisega, mis tõsteti aastas 6 margalt 7-ni. Kuid ümberrelvastuse püüdel polnud siiski tagajärge. Rootsi jalaväelased ei armastanud rasket relvastust. Kõige harilikumaks relvaks oli tulelukuga haakpüss, kuna tugihargiga varustatud raske muskett polnud veel üldiselt tarvitusel.

Johan III ajal polnud Rootsi lipkonnad reeglipäraselt ühendatud suuremaisse väeühikuisse. Rügementidesse jagamine, mis tuleb ette 1590. a. sõjakäigu ajal, on nähtavasti tingitud tolaeagsest jalaväe arvulisest tugevamakstegemisest ja polnud sellel tõenäoliselt teisi ülesandeid kui ainult administratiivsed. Ka Karli Liivimaa sõjaks määratud väliväes oli jalavägi jaotatud rügementidesse, millel, nagu rügementidel Eerik XIV ajal, oli administratiivsete ülesannete kõrval ka taktikalisi. Enamikult oli 1600. a. rügemendis 4 lipkonda ja koostus see suurelt osalt ühe ja sama maanurga meestest. Järelikult pidi siis rügemendi meeskonna tugevus ulatuma umbes 1600 meheni.

Karli püüdes tõsta oma jalaväe taktikalist võimet näeb Rootsi uuriija Petri Hollandi sõjakunsti mõju: hollandlasi olnud Rootsi teenistuses juba 1590-ndate aastate alul; ka 1600. a. suvel olnud siin mitmed kogenud välismaa ohvitserid, enamikult Prantsuse ja Inglise päritoluga, kes kindlasti pidanud tundma juba 10 aastat vanat Hollandi sõjakunsti. Edaspidi näeme, et Rootsi väe koosseisu kuulus välismaa ohvitseri hiljemini, muude hulgas koguni hispaanlasi³⁾. — Ka Rootsi oma algupäraga ohvitseride hulgas leidis sääraseid, kes olid viibinud sõjateenistuses välismaal, nagu Rootsi-Poola sõja ajal sageli esinev Samuel Nilsson, kes juba Karli ja Sigismundi vahelises võitluses oli avaldanud suuri võimeid⁴⁾.

Sõja jätkamisel Soome lahest lõuna pool vajab Rootsi esijoones vastavat baasi Eestimaal, kus kohalik aadel, Tallinna ja Narva ning teised kindlustatud kohad püsisid kuningas Sigismundile truudena. Rahuldunud tema Rootsi troonile peasesed antud kinnitusest privileegidele, jäi Eestimaa aadel ja Tallinna linn kurdiks hertsog Karli

³⁾ Gustaf Tranér, Konung Carl IX-s fälttåg i Livland år 1601; Stockholm 1872, lk. 22—23. Samalt autorilt: Konung Carl IX:s fälttåg i Livland åren 1602—1605; Stockholm 1876, lk. 12.

⁴⁾ Petri I, lk. 310.

ja Rootsi riigi seisuste korduvaile nõudmistele ühineda nendega Sigismundi vastaseks võitluseks. Pealegi oli siinne sõjaline võim Sigismundi pooldajate käes, kelle hulgas eriti visana esines kohalik kõrgem võimukandja Jöran Boye ⁵⁾, toetatuna pealike poolt teistes kindlustes.

Karlil avanes soodsam juhused kindlustada oma võimu Eestimaal alles pärast Soome, esijoones just Viiburi vallutamist. Et ajaloolises uurimises Eestimaa üleminek Karli poole on leidnud rohkemat tähelepanu, siis pole meil põhjust selle juures pikemalt peatuda; on piisav puudutada seda ainult üldjoontes. Karli toetuspunktiks sai siin kõigepealt Narva. Selle alistamisel oli teeneid šoti palgasõdurite lipnikul Thomas Ebbernetil, kes oli käinud Viiburis hertsogile teateid viimas olukorrast Narva garnisonis. Narva tagasi saabunud, teotses Ebbernet hertsogi huvides, vangistati aga komandandi poolt. Ta oli siiski suutnud kontakti astuda Narva kodanikega; need liitusid garnisoni meeskonnaga, rootsi jalaväelaste ja šoti ratsaväelastega, vangistasid asehakur Otto Uexkülli ning kihutasid Virumaa ja Alutaguse aadlimehed ning maaasurid linnast välja. Ja kui hertsogi poolt saadetud ooberst Peter Stolpe 24. okt. saabus Narva suurema väeosaga, 4 jalaväelipkonnaga, et linna ja lossi üle võtta, oligi see juba alistatud ⁶⁾.

Narva vastupanuta üleminek hertsogi poole näitas, et Sigismundi võim Eestimaal seisis nõrkadel jalgadel. Esialgu ei ähvardanud veel tähtsamat Sigismundi võimu toetuspunkti, nimelt Tallinnat tõsisem hädaoht, rohkem küll aga teisi kindlustatud kohti, mis olid ehituselt ja garnisonilt nõrgemad. Kuid senikui Soomest polnud veel saabunud uusi abivägesid, puudus Stolpel võimalus offensiivseks ülesastumiseks, mida takistas ka toidumoon puudus. Hertsog tegigi Soomes olles korraldusi uute vägede ületoomiseks Viiburist Narva, korrates neid käske hiljemini ka Rootsist. Kui jaanuarikuu lõpuks 1600 saabus Soomest Narva Heinrich von Ahnen ratsaväelastega ja hiljemini veel teisi väeosi, võis Stolpe agressiivsemalt talitada, kusjuures ta võis arvestada Eestimaa losside garnisonide rootsi ja soome jalaväelaste sümpaatiaga, samuti ka nende komandantide j. t. enam või vähem alistumisele kalduva seisukohaga. Raskem juba oli Eestimaa

⁵⁾ Dr. Eugen von Nottbeck und Dr. Wilhelm Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval [tsit. Nottbeck-Neumann]; Reval 1904, lk. 149—155; Daniel Toijer, Sverige och Sigismund 1598—1600; Stockholm 1930; lk. 150 jj.; C. Rogberg, Konung Carl den niondes fälltåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill; Uppsala 1859, lk. 18 jj.

⁶⁾ N. Treumuth, Narva sündmused 1599. a. sügisel. Ajalooline Ajakiri 1931, lk. 177 jj.; Toijer, lk. 151, 154; Nottbeck-Neumann, lk. 156. Narva oli suvel käsutatud Virumaa ja Alutaguse aadel (Toijer, lk. 152).

aadli poolehoidu võita, kelle privilegeeritud seisukohta Sigismund oli eriliselt soodustanud. Karlile õnneks aga puudus Eestimaal Poola välvägi, ja Boye poolt 1599. a. suvel avaldatud soovi, et Farensbach ilmuks Liivimaa aadlilipuga Eestimaa piirile, ei suutnud see esialgu täita ⁷⁾).

Vaatamata saabunud abiväele polnud Stolpe siiski veel küllalt tugev Tallinnale pealetungiks. Järelikult tuli tal esijoones piirduda kavatsusega vallutada Rakvere, Paide, Kolovere ja Haapsalu. Kõigepealt saadeti v. Ahnen ja leitnant v. Grieben Rakvere vastu, mis kapituleerus 16. veebruaril, 21. veebruaril alistus ka Paide, kuhu komandandiks jäi v. Ahnen; v. Grieben võttis (26. veebr.) Kolovere, jättes selle komandandiks Tõnnes Maydelli. 28. veebruaril alistus ka Haapsalu ⁸⁾).

Nüüd oli siis Tallinna täiesti üksi jäänud. Sellises olukorras oli Tallinna linnal ja Eestimaa aadlil põhjust rutata lõpliku seisukoha võtmisega Rootsi ja Poola vahelises konfliktis. Seda kiirustas ka asjaolu, et kuningas Sigismund olude sunnil kuulutas märtsikuus 1600 Eestimaa Poolaga ühendatuks. Neil põhjustel oli Eestimaa aadel ja Tallinna linn sunnitud aprillikuus Karli poole üle minema ⁹⁾).

Sellele vaatamata polnud Karli võim siin siiski veel täiesti kindel. Tallinna kodanikkond käitus vähe vastutulelikult. Samuti ka aadel ja talupojad nurisesid nende juurde linnusleeri asetatud sõjaväelaste pärast. Kindlustes puudusid ustavad asehaldurid, tagavarad olid napid, pealegi levis kuuldusi suurtest sõjalistest ettevalmistustest Poolas, kartust äratav oli ka Vene asehalduri käitumine Ivangorodis ¹⁰⁾). See kõik tegi vajalikuks hertsogi enese ületuleku Eestimaale suuremate sõjajõududega, et luua Soome lahest lõuna pool Rootsi võimule kindlamat pinda. Karl oli otsustanudki seda teha, ja nagu eespool nägime, oli ta selleks saanud loa riigipäevalt Linköpingis.

Kuidas oli aga tol ajal Rootsi välispoliitiline olukord teiste naabrite suhtes? — Taani poolt polnud esialgu karta otsest hädaohtu. Hiljemini sõjategevuse aegu oli hertsog Karl siiski sunnitud korduvalt silmas pidama ka Taanit, millega vahekord mõjus seega segavalt sõjapidamisele Eesti- ja Liivimaal. Idas tuli Rootsil arvestada Venega, kes 16. sajandi keskpaigast saadik agaralt peale tungis loode suunas. Kuigi Täusinä rahu oli Venele tagasi andnud Ingeri ja Soomes Käkisalme lääni, ei rahuldanud see Moskva tsaaride apetiiti. Liiga meelitavas läheduses Ingerile asetses Narva oma lähema ümbruskonna — Alutagusega. Oli ju Narva paarikümne-aastase Vene okupatsiooni ajal olnud Venele väga vajalikuks mereäärseks sidemepunktiks kaubanduslike vahe-

⁷⁾ Toijer, lk. 155 jj.

⁸⁾ Nottbeck-Neumann, lk. 156; Toijer, lk. 158 jj.

⁹⁾ Toijer, lk. 161 jj.; Nottbeck-Neumann, lk. 157—158.

¹⁰⁾ Toijer, lk. 164 jj.

kordade pidamisel Lääne-Euroopaga. Tema omamine tundus seda vajalikumana, et tol ajal Venel puudusid Ingeris sadamad. Pealegi oli Venes nüüd, kus Karli ja Sigismundi vaheline võitlus oli jõudnud haripunktile, tsaariks valitud tark ja teovõimas Boris Godunov. Alul ei suutnud kumbki, ei Sigismund ega Karl võita oma poole Godunovi. Kuid Vene ja Poola vastuolud aitasid peagi Godunovi ja Karli lähene-misele kaasa. Tänuks aga nõudis Godunov Karlilt Rootsi alasid Eestimaal ja Soomes. Godunov jälgis täie tähelepanuga Karli ja Sigismundi vahelist võitlust Liivimaal, ilma et oleks asetunud avalikkult ühele või teisele poolele, püüdes meelituste ja lubadustega diplomaatilisel teel saada Rootsilt alasid, mida polnud suutnud anastada Venele sõjalisel teel tema eelkäijad — tsaar Ivan Julm ja Feodor Ivanovištš. Karl muidugi ei võinud loobuda Rootsile kuuluvatest aladest ja üldiselt püsis tema ja Godunovi vahekord ebaselgena, kuni peale Godunovi surma segaste aegade algades Vene tähelepanu välis-politilistelt sündmustelt pöördus peamiselt siseolukordadele ¹¹⁾.

Sääraste üldiste konjunktuuride juures algas Rootsi-Poola sõda Liivimaal. Nagu võitluse käik näitab, polnud Rootsi võitlusvahendid siin küllalised, kuigi võitlus algas Rootsile sõjalises mõttes eriti soodsail tingimustel: Liivimaa oli peaaegu kaitsetu, puudus arvukam välivägi; Jürgen Farensbachi juhatusel olev umbes 2000-meheline vägi, mis 1600. a. esimestel kuudel oli Põltsamaa piirkonnas, sõan-damata vahele segama Eestimaat asjusse, oli tegelikult võitlusvõimetu suurema-arvulise Rootsi väe vastu.

II.

Sõja ettevalmistused Rootsis nõudsid aega ja Karli väljaspool abielu sündinud poeg Karl Karlsson Gyllenhjelm, kes Rootsist osa vägedega ette saadeti, ei saanud Tallinna enne kui 19. juulil, tuues kaasa mõned jalaväelipkonnad ¹²⁾. Karl ise jõudis Tallinna 9. aug., pärast seda kui ta Rootsi härradepäevalt oli saanud uue volituse kaitsta jõuga Rootsi riigi huviseid teisel pool Läänemerd. Temaga kaasas oli arvukas sõjavägi, mis ühes juba Tallinnas celolevate vägedega Rootsi uurija Petri järgi olevat tõusnud 9 ratsaväe lipkonnale ja 9 jalaväe rügemendile. Et aga jala- ja ratsaväe lipkondade koosseis olnud mitmesugune, polevat võimalik täpsalt kindlaks määrata sõjaväe suurust, igatahes olevat see ulatunud vähemalt 12 000 mehele ¹³⁾.

¹¹⁾ Vt. lähemalt H. Almquist, *Sverige och Ryssland 1595—1611*; Uppsala 1907.

¹²⁾ Petri I, lk. 310. Eestimaal viibivate sõjavägede ülemjuhatajaks oli määratud Gyllenhjelm ja kõrgemaks kodanlise võimu kandjaks Karl Henrikson Horn, Sigismundi poolehoidja Jöran Boye asemel, kes ise end vanaduse ja haiguse tõttu oli palunud lasta erru.

¹³⁾ Petri I, lk. 311. Sellest mõnevõrra erineva arvu mainib Soome uurija Juvelius (*Suomen sotahistorian pääpiirteet*, I; Helsinki 1928,

Karl oli lasknud ka Karl Horni ja Gyllenhjelmi pöörduda kirjaga Poola välisvägede ülemjuhataja Jürgen Farensbachi poole, et see esineks seletusega, kas ta tahab püsida Rootsiga rahu jalal või ei. Vastus tuli 14 päeva pärast, see oli põiklev. Nimelt seletas Farensbach, et ta selles asjas pidavat ära ootama otsust Poolas, vahepeal kavatsevat ta aga kaitsta Poola riigi piire vaenliku pealetungi vastu¹⁴). Järelikult tuli arvestada sõjategevusega.

Eestimaa pidi sõjas muidugi ka kaasa aitama. Kuid sunduslikult nõutav meeste arv oli siin märksa väiksem kui Rootsis ja Soomes. Karli poolt 3. sept. 1600 kinnitatud aadliprivileegidest näeme, et aadel oli kohustatud andma igalt 15-nelt asustatud talult, s. o. täistalult, mis siis võrdus ühele adramaale, ühe ratsaväelase¹⁵). Seega ulatus sunduslikult nõutavate meeste arv ainult mõnesaja meheni. Peale selle värbati siin veel mõned väeosad, mis ka sõjast osa võtsid, kuid need polnud võetud sunduslikkuse alusel.

Liivimaa vastane sõjakäik algas septembrikuu alul: 2. septembril olid edasi marssinud Tallinna ja selle alevitesse majutatud väeosad, Karl ise läks teele 3. septembril¹⁶). Vägi suundus Liivimaale kahes osas: idapoolne Soome vägi läks edasi Narvast ooberst Peter Stolpe ja v. Ahneni juhatusel, ülesandega vallutada Põltsamaa ja Laiuse, läänepoolne peavägi liikus Karli enesega. Ratsaväge juhatas Otto Uexküll (endine Narva asehaldur), jalaväge Samuel Nilsson; kaasas olev 500-meheline Eestimaa aadlilipkond oli kohaliku maanõuniku ooberst Ewert Delwigki ja Eestimaal värbatud ratsaväelased Ewald v. Medemi, Franz Treideni j. t. juhatusel. Hertsogiga kaasas oli sõjakogenud mehena Karl Horn, kuna krahv Moritz Leijonhufvud jäi kubernerina Tallinna. Kaasas oli ka 27-aastane K. Gyllenhjelm, et omandada, nagu ta ise omas relatsioonis mainib, sõjanduses suuremaid teadmisi; hertsog olevat pidanud temaga nõu ja andnud tema kaudu sõjaväele käskusid. Tegelikult täitis ta siis väejuhi kohuseid ja, nagu pärast näeme, sai ta ülesandeks abi- või kõrvaloperatsioonide juhti-

lk. 318), öeldes, et Karl ise läinud Eestimaale umbes 9000 mehega; samal ajal olevat saabunud sinna umbes 4000 meest Soomest. Kui veel arvestada juba varemini siia tulnud vägesid, tuleks Karli vägi umbes 15 000 meheliseks pidada, mis ka pole võimatu, kui juurde arvata 1600. a. suvel Rootsist ja Soomest tulnud vägedele juba 1599/1600 talvel saabunud väeosad ja Eestimaa kohalikud väed, nagu mõnesaja mehe suurune Eestimaa aadlilipp, siis veel kohal värbatud väeosad. Osa pidi jääma muidugi kindlustesse ja lossidesse.

¹⁴) Egenhändig a anteckningar af Carl Carlsson Gyllenhjelm rörande tiden 1597—1601; Historiska Handlingar, Tjugonde delen [tsit. Gyllenhjelm]; Stockholm 1905, lk. 322.

¹⁵) Axel von Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Reval 1901, lk. 62.

¹⁶) Nottbeck-Neumann, lk. 161.

missi. Nõuandjatena olid kaasas ka veel krahv Magnus Brahe ja Nils Bielke. Operatsiooni toetav laevastik kuulus admiral Joachim Scheeli juhatuses alla, kes oli ühtlasi ka kahurväe ülemaks. Tema pidi Tallinnast laevadega Pärnu alla viima piiramiskahureid¹⁷⁾.

Maavägi oli juba 8. septembril Pärnu juures, kus Poola väepealikud olid allstaarostad: Michael Golenbievsky ja Suchorovsky. Karl oli juba enne siiasaabumist pöördunud Pärnu ja selle maakonna aadli poole nõudmisega vabatahtlikult alistuda, komandant lükkas selle tagasi¹⁸⁾. Ka nüüd polnud komandant nõus kapituleeruma. Väed tõmmati linna alla ja see sulustati. Scheel ei jõudnud tormi tõttu kahuritega õigel ajal pärale ja asja kiirustamiseks oli ta sunnitud need Haapsalust maad kaudu Pärnu alla saatma. Laevastiku saabumisel sulustati linn ka mere poolt. Linna piirati mõne nädala jooksul, kusjuures müürid said tublisti kannatada laskmise ja mineerimise läbi. Lõppeks kapituleerus Pärnu 4. oktoobril¹⁹⁾.

Seega oli saavutatud võrdlemisi tähtis eelsamm, üks paremaid Põhja-Liivimaa kindlustest oli Karli käes, mis aitas võitlust edasi arendada. Pealegi hõlbustas Pärnu all saavutatud edusamm mõjustada Liivimaa aadlit, kelle tugipunktina kasustati Pärnut, nüüd hertsog Karlile sõbralikumas suunas, millest pikemalt eespool.

Peale Pärnu vallutamist pidas Karl vajalikuks oma võidusaavutisi otsekohe edasi arendada. Viljandi vastast retke, mis kuulus kõigepealt hertsogi kavasse, pidas ta tarvilikuks siduda Karksi vastase diversiooniga. Kõigepealt pidi vallutatama Karksi loss, mis kuulus Farenbachile. Karksi vastast operatsiooni pidi juhtima Gyllenhjelm, minnes sinna peavägede ees 1500-mehelise jala- ja ratsaväega. Selleks operatsiooniks pidi kasutatama ka neid Poola väeosasid, mis Pärnu vallutamise järgi olid siirdunud Karli teenistusse, nimelt heidukid. Need pidid Gyllenhjelmi väeosast esirinnas minema Karksi lossi juurde ja nõudma sisselaskmist, seletades, et neid saadetud Viljandist Karksi lossi garnisoni täienduseks. Ettevõtte õnnestumise korral pidid nad lossi okupeerima ja avama väravad järele tulevale Gyllenhjelmile. Üks osa ohvitseride olnud, nagu Gyllenhjelm teab, selle plaani vastu — võivat palju maksma minna —, soovitades peaväest mitte

¹⁷⁾ Gyllenhjelm, lk. 322—323.

¹⁸⁾ Michael Golenbievsky kiri hertsog Karlile Pärnust 22. VIII/1. IX 1600; Fr. Bienemann, Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602, — Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XVII; Riga 1900, lk. 468. Dionysius Fabricius, Livonicae historiae compendiosa series, — Scriptores rerum Livonicarum, II [tsit. Fabricius]; Riga und Leipzig 1848, lk. 488.

¹⁹⁾ Fabricius, lk. 488; Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593—1638; Riga 1890, lk. 2; Gyllenhjelm, lk. 322—323; Franz Nyenstädt's Livländische Chronik, — Monumenta Livoniae antiquae, II; Riga und Leipzig 1839, lk. 106.

eraldada väeosa, mille võimalikud kaotused võiksid mõjustada kogu peaväge. Hertzog aga ei olevat lasknud end ümberveenda. Et ettevõtte õnnestuks, pidi Gyllenhjelm saabuma Karksi alla öösel. Vabatahtlikult kaasaminejate hulgas olnud palju tähtsaid liivimaaalasi, keda Gyllenhjelm kasustanud teejuhtidena ja eelsalgana. Peale nende kasustanud Gyllenhjelm veel erilise teejuhina Farensbachi poolt Pärnu piiramise ajal sinna saadetud isikut, kes linna vallutamisel oli rootslaste kätte vangi langenud. Gyllenhjelm, sõites oma väe eesotsas, pidas teda alatasa oma läheduses kahe ratsaväelase vahel. Et ta teda ei usaldanud, hoidis ta alatasa püstoli laskevalmina, et oma kahtlast teejuhti hädakorral surmata. Nüüd juhtus aga nii, et eelsalgas olijad, kelledel oli ülesandeks Abja mõisast hankida luure teel teateid Karksi üle, ei suutnud pimeduse tõttu sinna teed leida. Seepärast andis Gyllenhjelm Apja minevale salgale juhiks oma teejuhi, Farensbachi vangilangenud käskjala. Kui luuresalk oli saabunud maantee ja mõisatee käänukohale, olevat teejuht käega osutanud mõisat, kuhu ka kõik teised läinud peale teejuhi, kes maanteele jäänud. Üksi jäetud teejuht rutanud kiiresti Karksi teatama rootslaste kavatsusest. Vaatamata sellele, et põgenejale järgi saadetud salk kergeid ratsaväelasi, jõudis see enne Karksi. Saabunud Karksi alla, saatis Gyllenhjelm selle pealiku Wilhelm Dyckeri venna nõudma lossi kapituleerumist, teatades, et iga silmapilk hertzog on päralejõudmas terve väega. Dycker lükkas nõudmise tagasi²⁰⁾.

Gyllenhjelm teades, et Farensbach on laagris Karksi läheduses Helmes, kartis pealetungi. Ta pidas nõu kaasas olevate liivimaaalastega, et leida sõjaväele ööbimiseks soodsat paika, sest öösel pealaagri juurde pääseda olnud võimata, kuna tulnud karta vaenlase öösisst pealetungi ja segaduse sünnitamist.

Peale nõupidamist otsustati jääda laagrisse Kariste mõisa²¹⁾, mis oli selleks maastikult soodne. Ühelt poolt piiras teda mets, mis ulatus umbes kaks penikoormat eemal oleva suurlaagrini. Vaenlase pealetungi korral oleks võidud metsa varjus tagasi tõmbuda peaväe juurde. Ettevaatusabinõuna võtnud Gyllenhjelm ööseks mõned tähtsamad ohvitserid enese juurde, asetades ühtlasi laagri ümber tugeva vahtkonna jala- ja ratsaväelastest. Kesköösel puhunudki trompeeter häiret ja mehed asunud hobuste ja relvade juurde. Ohvitserid ilmunud nüüd Gyllenhjelmi juurde käsu saamiseks ja nimelt, kuidas suurlaagri juurde tagasi marssida. Otsustatud siiski edasi minna alles järgmisel päeval, mis pidi toimuma vastava kava järgi. Nii pea aga kui seljatagust kaitsev järelvägi annab märku vaenlase pealetungist püstoli laskmisega, pidi Rootsi peavägi asuma mõlemal pool

²⁰⁾ Gyllenhjelm, lk. 323—325.

²¹⁾ See oli muidugi Vana-Kariste mõis, sest Uue-Kariste, mis Karksisst hoopis kaugemal, kujunes alles 18. sajandi lõpul.

teed olevasse metsa, ratsaväelased teel vaenlasele vastu astuma, samal ajal aga jalavägi metsast tulistama vaenlast tiibadelt ja seljatagant ²²⁾.

Poolakad olid öösel lähenenud märkamatu tasahilju ühte orgu (nähtavasti Koodiorgu), sõandamata rünnata Rootsi kindlustatud laagrit. Öösel olid poolakad rootslastele teadmatult vangistanud ka ühe luuresalga ja hommikul, teada saanud rootslaste edasimarssimisest mõisast ja laagrist, ründasid nad vaenlase järelväge, mille enamik ratsaväelastest pole olnud hobuste juures, vaid pruukostilaua taga, juues ka põletatud viina ²³⁾.

Süis kuuldigi püstoli laskmist, kuid mitte Rootsi jalaväe poolt, kes sellega pidi märku andma, vaid pealetungivate poolakate poolt, Gyllenhjelm, viibides juba metsa jõudnud ratsa- ja jalaväelaste keskel, käskis rittmeisterid ratsaväelastega tagasi pöörduda ja asuda lahingukorda metsaäärsele kõrgendikule. Gyllenhjelm ise aga, mõnede lähemal olevate ratsaväelaste salga eesotsas, läks kasakate vastu, kes olid rünnanud Rootsi jalaväge. Poolakad tungisid peale ka mõisa põldudel jalaväelastele, kes põgenenud metsa. Löönud neid lõplikult, pöördusid poolakad Rootsi ratsaväelaste vastu, kes asetsesid soodsas seisukohas kõrgendikul. Nähes vaenlase tulekut, põgenenud nii rootslased kui liivimaalased, peatudes alles hertsogi juures suurlaagris. Kuna vaenlane oli ette jõudnud teele, käskis Gyllenhjelm järelejäänud jalaväge enda päästmiseks minna läbi metsa teist teed kaudu Viljandi alla ja väheste järelejäänud ratsaväelastega püüda, kui võimalik, peale tungida poolakatele, kes ajasid taga Rootsi ratsaväelasi. See ei õnnestunud ja Gyllenhjelm pidi lahkuma sellelt teelt, minnes läbi metsa Viljandi teele, leides metsas mõlema tee vahel siinseal mõningaid aadlimehi, liivimaalasi, ja ohvitsere mitmesugustest rahvustest, kes otsisid oma väeülemat. Rootsi väest langenute arvu kindlakstegemiseks ja nende mahamatmiseks Karistesse saadetud väesalk leidis seal 100 surnut ²⁴⁾. Hiljemini ühines Gyllenhjelmi väesalk peavägedega.

Tuleb küsida, missugust teed kaudu Gyllenhjelmi väesalk tuli Pärnust Karksi alla ja pöördus sealt tagasi peavägede juurde, samuti ka, missugust teed kaudu peavägi Pärnust Viljandi alla läks. Teades praegusaja teesuundasid, peame loomulikuks, et see toimus Pärnust otse lõuna suunas läbi Uulu — Surju ja Saarde kihelkonna Kõppu või Halistesse ja sealt edasi. — Tõepoolest aga oli teede olund minevikus vähe teissugune. Sakslaste tuleku ajal 13. sajandi alul oli Pärnust lõunapoolne maaala peamiselt veel asustamata ja osalt ka suurte soode ja metsade tõttu peaaegu läbipääsmatu. Liiklemiseks paremaid võimalusi oli ainult piki mererannikut, kuna sisemaa oli soine ja

²²⁾ Gyllenhjelm, lk. 325—326.

²³⁾ Gyllenhjelm, lk. 326.

²⁴⁾ Gyllenhjelm, lk. 325—329.

metsarikas, mistõttu selle asustumine võis toimuda aegapidi, peale selle veel saartetaoliselt, kus külad asetsesid üksteisest kaugel, eraldatutena sageli suurte metsade ja soodega. Arusaadav siis, et igivana sõja- ja liiklemistee ei läinud Pärnust lõunasse mitte Uulu—Surju ja Saarde kihelkonna, vaid piki mereranda Tahkuranna — Häädemeeste — Orajõe kaudu. Kui Rootsi ajal 17. sajandi keskel Liivimaale sai kohustuslikuks sõja- ja maanteede tegemine, kuulus kaheksa peatee hulka ka tee, mis viis Riias Zarnikau jne. kaudu Pärnu ²⁵⁾.

18. sajandi viimaseil aastakümneil muudeti Pärnust Riiga viiva postmaantee suund, alates Pärnust, kust tee suundus nüüd läbi Uulu ja Surju ning Saarde kihelkonna Ruhja. Põhjuseks oli, et endine, piki mereranda minev tee oli liivane, seega liiklemiseks ebamugav. Kuid juba 17. sajandi keskel oli Pärnul ka teine ühendus lõunasse, ja nimelt postmaantee, mis suundus üle Karksi, Helme, Rõngu Tartu ²⁶⁾. Nähtavasti läks see läbi Uulu ja Surju ning Saarde kihelkonna Karksi ja sealt edasi. Asustuse tihenemine orduajal tegi vajalikuks mainitud tee, mida aegapidi hakati enam kasustama. On tõenäoline, et Gyllenhjelm Karksi alla minnes kasustas just seda teed. Nähtavasti sama teed kaudu marssis Pärnust edasi ka peavägi. Jälgides lahingu üksikasju Vana-Kariste mõisa juures, nägime, et Gyllenhjelm taganes Kariste juurde, asudes kindlustatud laagrisse, et järgmisel päeval metsa kaudu pääseda peavägede juurde, mis pidi asuma laagrist umbes kahe penikoorma kaugusel. Järelikult võiks siin arvesse tulla läbi Kanaküla laane ja Kõpu Viljandisse viiv tee ²⁷⁾. Sellest võib oletada, et Pärnu ja Viljandi vahel pidi olema ka lühem ühendus kui Karksi kaudu minev tee. Ka muide on meil veel andmeid läbi Saarde Pärnu alla viiva tee kohta Rootsi-Poola sõja ajal.

Meil on teada, et kui Mansfeldi krahv Johann 1609. a. suvel piiras Pärnut, mis s. a. veebruarikuus oli läinud poolakate kätte, lähenes toleaeagne siinsete Poola vägede ülemjuhataja Jan Carol Chodkiewicz Pärnule lõunapoolt läbi Saarde kihelkonna, kusjuures Mansfeldi krahv Johann temale väe Pärnu alt vastu saatis. Tekkis kokkupõrge Riitsikülas (Saardes), kus küll rootslased tagasi löödi, kuid tee siiski edasi

²⁵⁾ Liivimaa kindralkuberner Claudius Totti politseiseaduses 1671. a., Buddenbrock, Sammlung der Gesetze, II, 2; Erste Abteilung vom Jahr 1621 bis 1680; Riga 1821, lk. 575.

²⁶⁾ Ibidem, lk. 575.

²⁷⁾ Tee Kanaküla laane kaudu läbib väga metsarikka koha. Voltveti vallas leidub veel rahvamälestistes jälgi „Rootsi sõjateest“, mis osutab põhjapoolsemat suunda, kui seda on läbi Abja jne. viival teel. (Andmed saadud P. Vallakult, kes ise Voltvetist pärit.) — On tõenäoline, et Gyllenhjelmi salga eraldumine peaväest toimus Voltvetis, sest, nagu nägime, pidi Gyllenhjelm Karksi alla jõudma öösel. Muidugi määrati lahkumisel kindlaks ka peavägede peatuspaigad seks juhuks, et Gyllenhjelm võiks Karksi alt tulles ühineda peavägedega.

tungivaile poolakaile barikeeriti, nii et Chodkiewicz pääses Pärnu alla minnes ümber Viljandi kaudu ²⁸⁾).

Igatahes näib selle tee kasustamine olevat seotud suurte raskustega, sest ta viis läbi väga metsarikaste ja osalt madalate paikade, mida vaenlane võis tagajärjekalt kasustada, nagu näeme Gyllenhjelmi kokkupõrkest poolakatega Kariste juures.

Karli vägi saabus Viljandi alla 9. nov., kus komandandiks oli Michael Kurtz, kellele alluv garnison koostus poolakaist, sakslastest ja ungarlastest. Nähes, et hertsog tõsiselt peale tungib, laskis komandant Kurtz linna põlema panna, tõmbudes ise lossi. Püüdes päästa linna, käskis hertsog oma meestel tuua tormijooksu-redeleid ja neid pidi tõustes müüridele väravad õhku lasta, et Rootsi meeskond pääseks linna tulekahjule piiri panema. See õnnestuski ja tuli kustutati. Nüüd avanes võimalus lossi piiramiseks lähema maa pealt. Seda püüti teha linnast ja ka väljaspoolt. Lasti tulikuulidega põlema lossimüüri puurondeel, kust tuli läks edasi, ulatudes lõpuks lossi pika tornini. Lossi garnisonis tekkis lõhe: sakslased ja ungarlased nõudsid lossi alistamist, poolakad aga kaitsmist. Üks sakslane andis läbi torni laskeava rootslastele teada, et loss meeskonnale armuandmise korral kapituleerub. Juurdetulnud hertsog lubaski seda. Toodi redeleid ja tõsteti torni najale, kust mehi laskeava läbi sisse lasti. Sissetungijate ja poolakate vahel tekkis võitlus, mille lõpptulemuseks oli lossi kapituleerimine ²⁹⁾.

Seega oli langenud teine tähtsam Põhja-Liivimaa kindlus, kuna püsis veel Tartu. Hertsogi võidu tagajärjed olid seda tulemuslikumad, et Stolpe ja v. Ahneni juhatusel olev väeosa oli vallutanud varemini Põltsamaa (11. sept.) ja peale mõnenädalalist piiramist (20. okt.) Laiuse ³⁰⁾. Peale oma ülesande täitmist ühines see väeosa peavägedega, mis sügise halva ilma tõttu läks peakorterisse Paide ja selle ümbrusse.

Enne Paidesse minekut soovis hertsog vallutada veel mõne väike-

²⁸⁾ Thomas Hiärn, Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte; Monumenta Livoniae antiquae, I; Riga, Dorpat und Leipzig 1835, lk. 406 ja Monumenta L. A. II, lk. 28; vrd. H. Sepp, Pärnumaa ajalugu; Eesti IV: Pärnumaa; Tartus 1930, lk. 193.

²⁹⁾ Gyllenhjelm, lk. 329—330; Fabricius, lk. 489.

³⁰⁾ Põltsamaa vallutamine oli olnud kerge. Nyenstädti järgi (lk. 106) olevat Põltsamaa olnud koguni mehitamata. Pealik Rudamin [Fabriciusel (lk. 488) esineb see nimi „Rudonia“ kujul] olevat sel ajal, kui Rootsi vägi sinna ilmunud, röövinud ja rüüstanud Sunzeli piirkonnas Liivimaa edelapoolses osas. Raskem kui Põltsamaa võitmine oli nähtavasti Laiuse vallutamine. Fabricius andmeil (lk. 489) olevat vahva Laiuse komandant Orzechovius lossi visalt kaitsnud. Peale tema surma olevat aga meeskonna meeolu langenud ja loss kapituleerinud rootslastele.

lossi. Esijoones pidas ta silmas Karksi, mida polnud suutnud võtta Gyllenhjelm. Teistest Põhja-Liivimaa väikekindlustest erines Karksi seega, et ta omas Fabriciuse andmete järgi võrdlemisi arvuka garnisoni ja nimelt kolm roodu ratsaväge³¹⁾. Peale Viljandi langust ei suutnud Karksi enam kaua vastu panna, ta kapituleerus kahepäevase piiramise järgi, kusjuures rootslased said rikkaliku saagi Farenbachile kuuluvate kallihinnaliste asjade näol³²⁾.

Gyllenhjelmi andmeil vallutanud hertsog Karl ise Karksi, samuti ka Helme ja Härgmäe³³⁾. Fabriciuse järgi olevat Helme pealik Heinrich Brackel vangi võetud. Kartes rootslaste suurt väge, pakkunud ta ise neile lossi võtmeid³⁴⁾. Nähtavasti oli nende losside võtmiseks saadetud eriväeosad³⁵⁾.

Igatahes oli rootslastel selles piirkonnas novembrikuus võrdlemisi suuri sõjalisi tulemusi, nüüd oli nende käes Liivimaa läänepoolne osa, Koivajõest põhjapoole, kaasaarvamata linnused Koivajõe liinil, millistest tugevaimad olid Volmari ja Võnnu.

Losside võtmine polnud nõudnud rootslastelt erilist jõupingutust, enamik oli alistunud vastupanuta. Silmapaistev on asjaolu, et Liivimaa oli veel keskaegselt ülekülvatud arvukate lossidega, erinedes ses suhtes tugevasti Eestimaast, kus sajandi alul kindlustatud paikade arv oli hoopis väiksem. Suhteliselt oli neid seal vähem juba keskajalgi, mille põhjust tuleb otsida ajakoolise arengu erinevusest. On tõsiasi, et orduajal vaenlikule pealetungile enam eksponeeritud oli just Liivimaa, ja seda kahelt suunalt: idast Pihkva poolt, kust venelase peahoovid tabasid esijoones Tartu piiskopkonda ja kõrvaljoonei peapiiskoplikke alasid Ida-Liivimaal ja Lattgallias, ja lõuna suunalt leedulaste poolt, kelle vastu maa polnud kaitstud siinpool Väinajõe ei mingisuguse loodusliku barjääriga. Niisuguses olukorras vajas maa siin ka tugevamat ja tihedamat kaitset, mida keskaegses mõttes leiti kindlustatud paikades, lossides. Arvukate losside tekkimiseks võis siin kaasa mõjuda ka sisepoliitiline areng, ja nimelt vasallide võimas

³¹⁾ Fabricius, lk. 488. Karksis olevad Johannes Peter Sapieha, Felix Niemarovsky ja Rudonia nimelised roodud olid hiljemini Võnnus (Fabricius, lk. 490), kuhu nad saadeti nähtavasti peale Karksi kapituleerumist.

³²⁾ Hiärn, lk. 383; Nyenstädt, lk. 106; Gyllenhjelm, lk. 330.

³³⁾ Gyllenhjelm, lk. 330. Nyenstädti järgi (lk. 106) olevat hertsog nõudnud kapituleerumist Helmelt, Trikateniilt, Ruhjalt, Vainsel'ilt, Nabben'ilt, mis ka olevat toimunud ilma vastupanuta peale Härgmäe. Fabriciuse andmete järgi (489) pakkunud Helme pealik Heinrich Brackel, kartes Rootsi ülevõimu, rootslastele lossi võtmeid.

³⁴⁾ Fabricius, lk. 489.

³⁵⁾ Nagu hilisemaist andmeist näha, toimus siin Tartu vastase operatsiooni aegu eriline väeosa Johann Bengtssoni, Moritz Wrangeli, Kersten Schadi ja Nils Giermundssoni juhatusel. — Vt. mainitud isikute kiri Karlile, Karksi 30. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 477, I.

osa. On teada, et peapiiskopkonnas, samuti ka Tartu piiskopkonnas, oli mitmeid võimsaid vasallide suguvõsapid, kõigepealt Tiesenhausenid, Uexkülldid, siis Rosenid ja veel mõned teised, kes, toetudes oma laialisele majandusele, omasid suurt mõjuvõimu ja sisepoliitilist tähtsust. Liivimaa Eesti osas olid suur- ja teiste vasallide alad koondatud Tartu piiskopkonna läänepoolsesse raiooni, kus neile kuulusid Rõngu, Rannu, Konguta ja Puhja lossid ³⁶⁾. Teine vasallide losside tsentrum Eesti alal oli Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas, nüüdse Pärnumaa loode- ja Läänemaa lõunapoolses raioonis, kus vägev Uexkülldide suguvõsa omas tervelt viis lossi: Vigala, Velise, Kose, Kast ja Virtsu ³⁷⁾, milledest eriti tähtsa kaitsekeskusena esines Vigala, etendades suurt osa ka 15. sajandi 30-ndail aastail Saare-Läänemaa kodusõjas. Privilegeeritud Harju-Viru vasallide suguvõsadest, kelledel puudusid suured läänide kompleksid, ei võinud kindlustatud paikade poolest ükski võistelda Uexkülldidega.

Sõjad 16. sajandi teisel poolel mõjusid väga detsimeerivalt Eestimaa, ka Liivimaa Eesti osa losside suhtes. Rootsi-Poola sõja ajal 1600. a. leidis Eestimaal kaitstavate losside hulgas peale Tallinna, Narva, Paide, Haapsalu ja võrdlemisi nõrga Rakvere ainult veel Kolovere, kuna hoopis teist pilti pakkus Liivimaa. Eesti osas olid peale Pärnu, Viljandi ja Tartu kindlustatud kohad Karksis, Helves, Põltsamaal, Laiusel, Kirumpääl, Vastseliinas; veel arvukamalt leidis neid Liivimaa Läti osas. Kui Eesti osas vasallide lossid Rõngu-Virtsjärve joonel olid kaitstavate kohtade hulgast välja langenud juba Vene-Liivi sõja ajal, siis oli olukord Läti osas hoopis teissugune. Just see losside rohkus Liivimaa lõunapoolses osas teebki ääretu kirjuks Poola ja Rootsi vahelised sõjasündmused 1600 ja 1601. Muidugi ei vastanud enamik olevaist lossist tolaeagsele sõja-tehnilisele arengule, mis pidi selge olema ka Poola keskvalitsusele. Kui 1582. a. Liivimaal toimus mõisate valdustiitlite jne. revisjon, kohustati revidente uurima ka kindluste olundit, jälgima, mis neis vajab remonti, missugustel neist on sõjaliselt ja administratiivselt suurem ja missugustel väik-

³⁶⁾ Neist Rõngu Tödwenitele, Puhja ja Konguta Tiesenhausenitele ja 15. saj. teiselt poolelt läks ka Rannu Dolenitelt Tiesenhausenite kätte. Tugevamad kui Tartu piiskopkonnas olid Tiesenhausenid peapiiskopkonnas, selle kesk- ja idaosades, kus neile orduajal kuulusid Bersohn, Erla, Kalzenau, Tirsén, Kokenhusen ja Pebalg, kas jäädavalt või ajutiselt. Peale selle oli siin veel orduajal Rosenite käes Väike- ja Suur-Raup, Pürkeln Ungernite käes ja orduaja lõpupoolel läks Rosenbeck Krüdeneride kätte (Karl von Löwis of Menar, Burgenlexikon für Alt-Livland; Riga 1922).

³⁷⁾ Prof. Dr. Michael Taube, Die von Uxkull; Berlin 1930, lk. 57. Taube andmete järgi kuulusid peapiiskopkonnas Uexkülldidele Üksküla (1257—1388), Gerzike (kuni 14. sajandi lõpuni), Dubena (kuni 14. saj. lõpuni), lühikese aja jooksul 15. sajandi lõpul Rosenbeck ja sama s. lõpul ja järgneva ajal Mojahn (Taube, lk. 110—112).

sem tähtsus. Selle ülesande teostamiseks kuuluski revisjoni toimetava komisjoni hulka ka sõjaliselt ettevalmistatud isikuid ³⁸⁾.

Meil pole käepärast komisjoni poolt esitatud andmeid ³⁹⁾. Nähtavasti aga ei suutnud nende järele nii mõnigi loss rahuldada tolleaegseid kaitsenõudeid. Igatahes on kindel tõsiasi, et Poola keskvalitsuse poolt nõuti losside mahakiskumist õige vara, juba esimestel aastatel peale Zapolje rahu ⁴⁰⁾. Missuguseist motiividest siin valitsus lähtus, see pole allikmaterjali kättesaamatuse tõttu praegu veel lõplikult lahendatav. Jääb lahtiseks küsimus, kas oli siin mõjumas veene, et aadliossid arhitektuurilt ei vasta enam käesoleva aja nõudeile, või jälle püüd murda Liivimaa aadli vastupanu.

(Järgneb.)

H. Sepp.

Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni.

I. Eesti ärkamisajast maailmasõjani.

Arhiivid on ajaloouurimisele tähtsamaks toeks, nende korraldamise tasemest sõltub täiel määral nende hõlbustatud kasustamine ja sellega ühtlasi ka uurimusliku töö abistamine. Seetõttu on lähesti põhjendatud juhtida tähelepanu asjaolule, kuidas meie ajaloouurimise soodustamiseks on arendatud Eesti arhiivindust. Riigi Keskarhiivil on meie arhiivinduses oluline koht, temale määratud ülesanded täidavad suurelt osalt neid nõudeid, mida meil arhiivinduse alal sihtide määramisel juba enne Eesti iseseisvumist üles seati. Et oma ülesandeid korralikult täita, tuleb tal tunda „Eesti arhiivinduse esiaega“, seda arengut, mil viisil on jõutud meil ajaloolise keskarhiivi saamiseni. Selle arenemiskäigu tundmaõppimisega saame õigema ettekujutuse neist oludest, millistes rajati Eesti riiklik kui ka omavalitsuslik ning eraarhiivindus.

Kuidas Balti seisislikud korporatsioonid ja halduslikud asutised juba sajandite eest alustasid oma arhiivide korraldamist, ei kuulu käesolevas kirjutises vaatluse alla, kuna siin tahetakse selgitada just

³⁸⁾ M. V. Dovernar-Zapoljski, K. istorii pozemeljnoi reformõ v Livonii v 1580—1592 gg. — Trudõ desjatago arheologitšeskago sjezda v Rige 1896. Tom III; Moskva 1900, lk. 3—4.

³⁹⁾ Poolas tunti ka hiljemini huvi Liivimaa losside arhitektuuri vastu (Dovernar-Zapoljski, lk. 8).

⁴⁰⁾ Dr. Ernst Seraphim, Livländische Geschichte von der „Aufsegelung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich. Zweite, vermehrte und umgearbeitete Auflage; Reval 1904, lk. 120.

eesti ringkonnis sel alal tehtud tööd, pealegi on esitimainitud küsimust juba mitmel pool mujal lähemalt puudutatud.

Jättes kõrvale ka balti-sakslaste eraalgatuslikud, mitmesuguste kohalikkude seltside kaudu organiseeritud üritused meie kodumaa arhiivinduse alal, asume kohe küsimuse juurde, kuidas suhtuti rahva ajalugu valgustavate dokumentide kogumisse ja ajaloolise kirjakogu soetamise eesti rahvuslikku liikumist kandvais ringkonnis, kus olid kaalumisel nii mitmed teisedki kavatsused ja mõtted, mis alles tänapäeval leiavad teostamist. Selle küsimuse selgitamiseks peab vaatlema lähemalt vastavaid kesksemaid asutisi ja isikuid, kes kõnealleva ala suhtes võiksid arvesse tulla. Need oleksid kõigepealt Eesti Kirjameeste Selts ja tegelased nagu Jakob Hurt, Mihkel Veske j. t.

Eesti ettevõttest oli Eesti Kirjameeste Selts (EKmS) esimene, kes algatas Eesti maa ja rahva ajaloole huvitavate arhivaalide kogumist. Seni olid seda toimetanud saksa ringkonnad, kaasaarvatud ka õpetatud Eesti Selts (ÖES). On kaunis tõenäoline, kui võrrelda mõlemate seltside põhikirju, et EKmS võttis oma sihtideks ja ülesandeks mitmeid neid, mis olid ÖES-il, lisades sinna veel muid rahvuslikke erikohustusi¹⁾. ÖES-ilt on EKmS saanud ka õhutuse rahvuslike kogude põhjendamiseks. EKmS-i „põhjuskirja“ § 2 p. 4 määrab, et Seltsil on voli asutada raamatukogu ja muuseum, kuhu kogutakse kõik asjad, mis „õpetuseks ja vaimu harimise abiks võivad olla“²⁾. Et seda kogumist arvatakse teostatavaks ajalehtedes avaldatavate üleskutsete ja muu sarnase abil, näeme Seltsi 28. detsembri 1872. a. koosoleku protokollist. Samal koosolekul mainitakse kogus olevana juba mõnd veneaegset kohtupaberit³⁾.

Oma tegevuse kestusel EKmS suutis tõepoolest koguda kaunis arvuka raamatukogu ja rahade-kogu. Kuid dokumentide ja käsikirjade suhtes ei või pidada Seltsi tegevust kuigi tulemuslikuks, ehkki ta seda oleks võinud olla. Nii nagu Seltsi kogumistöös üldse, samuti siingi on märgata kindlama kava puudumist, mille lõppsiht oleks näinud ette eesti rahva mineviku uurimise hõlbustamiseks mitmekülge ja väärtusliku kirjakogu loomise. Kogumine toimus täiesti juhuslikult, Seltsi liikmeil endil puudus nähtavasti õige arusaamine

¹⁾ Sellesse küsimusse toob selgust Fr. Tuglase poolt teostatav uurimus EKmS-i üle.

²⁾ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat (tsit. EKmS A.-r.) 1873; Tartu 1873, lk. II. — Eesti kultuuriloolise tähtsusega dokumentide kogumisel tuleks tähele panna, et 19. sajandil eesti keeles sõna „arhiiv“ ei olnud veel peaaegu sugugi tarvitusel. Tema asemel kirjutatakse veel 1882. a. „kirjaliku teaduste alalhoidmise kamber“ (Tallinna linnaarhiivi kohta vt. Sakala 1882, nr. 19), kirjakogu, vanakirjade kogu jne. Sajandi lõpul tarvitatakse üldisemalt sõna „kirjakogu“. Vrd. sõna „archiv“ seletust Dr. K. A. Hermann'i „Eesti Üleüldise teaduseraamatus“, Esimene köide: Täht A. Üheksas ja kümnes vihk; Jurjevis — Tartus 1903, lk. 576.

³⁾ EKmS A.-r. 1873, lk. 79.

kirjalikkude mälestiste laialisema kogumise organiseerimise tähtsusest, ühtlasi seetõttu ei leidunud ka kogumistööst tugevasti innustunud meest peale Jakob Hurda ja vast ka Mihkel Veske; esimese peahuvi siirdus aga sõnalise vanavara — rahvaluule kogumisele. Tänuulik põld oleks avanenud sel ajal just rahva majanduslikke elutingimusi valgustavate dokumentide — vakuraamatute, teo- ja raharendikontraktide, sulaste teenistuslepingute, mõisa ja küla vahekordi reguleerivate lepingute ja määruste j. m. m. kogumiseks.

Siiski aastate jooksul suureneb arhivaalide kogu, sisaldades mitmelaadseid dokumente ja käsikirju. 1878. a. koolivanem Huik annab Seltsile ühe poolaegse pergamentüriku Sigismund Augusti allkirjaga ⁴⁾, 1881. a. saadakse üks mõisaostmise dokument ja üks vakuraamat ⁵⁾, 1882. a. dokument ühe perekonna müümise üle Liivi- maal ⁶⁾, 1888. a. vennastekoguduse liikumise alalt usulise sisuga käsi- kirju ⁷⁾; teatava ülevaate kogu koostisest ja iseloomust saame 1887. a. EKMS-i raamatukogu nimestikust, milles nimetatakse selles asuvaina 7 vene-õigeusku siirdumise soovi tunnistust Viljandist a. 1849, ühe talu vakuraamat 1819. a., käsikirju, ära kirju ja ürikuid a. a. 1619, 1648, 1737, 1754, 1780, 1857 j. t. ⁸⁾.

Kogumistöö, mida EKMS-i poolt väga hooletult toimetati, leidis veel Seltsi elueal koha, kus korjamine peagi hakkas kandma agaramat iseloomu. Selleks kohaks muutus Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS), kus juba varakult (a. 1879) J. Hurt ⁹⁾, hiljemini V. Reiman ja O. Kallas rõhutasid üliõpilasile vajadust tunda oma maa ja rahva minevikku, et omandada kindla seisukoha kodumaa ajalooliste ja kaasaegsete olukordade hindamiseks.

O. Kallas kirjutab oma mälestistes, et Tartu tulekul ja EÜS-i liikmeks astudes tal peagi tekkis soov, „et küll oleks mõnus, kui kuskil sarnast, meie minevikku käsitlevat materjali alal hoitaks“; 1891. a. märgib ta soovina oma päevikusse, usaldamata sellega veel esineda Seltsi ees, et peale raamatute kogumise, mida teostas EÜS, peaks arhiivi jaoks korjatama eesti kirjanikkude elulugusid ja päevapilte ¹⁰⁾. Samane mõte on ka V. Reimanil ning 6. nov. 1891 (J. Kõpu järgi 7. nov.) teeb ta EÜS-i koosolekul esitise, asutada Seltsi muuseumi kõrvale „tähtsate Eesti meeste piltide ja käekirjade kogu“. Juba mõne aja järgi on võimalik konstateerida, et on kingitud mõned auto-

⁴⁾ EKMS-i protokollid 1878 (EKMS A.-r. 1878 lisa); Tartu 1878, lk. 5.

⁵⁾ EKMS-i protokollid 1881; Tartu 1882, lk. 33.

⁶⁾ Aruanded Seltsi koosolekutest (EKMS A.-r. 1882 lisa), lk. 3.

⁷⁾ EKMS A.-r. 1888; Tartu 1889, lk. 59.

⁸⁾ EKMS A.-r. 1886 ja 1887; Tartu 1888, lk. 81, 83, 85, 86 ja 87.

⁹⁾ Juhan Kõpp, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. 1870—1905; Tartu 1925, lk. 37.

¹⁰⁾ O. Kallas, Mälestisi Eesti arhiivinduse alalt, — Eesti Kirjandus 1932, lk. 76.

biograafiad, käsikirjad ja pildid. Õigusega peab O. Kallas seda teadlikuks alguseks Eesti kultuurilooliste sugemete korjamisel, kui silmas pidada EKmS-i poolt toimetatud kogumistöö täiesti juhuslikku laadi ja kavakindlust ja arvestada, et asutatava kogu all ei mõeldud kavatsust koguda ainuüksi kirjanikkude autograafe ja päevapilte¹¹⁾.

Nähtavalt hoogsamaks muutub dokumentide kogumine EÜS-i poolt pärast seda, kui talle EKmS-i likvideerimiskoosoleku (juhataja V. Reiman) otsuse põhjal 20. juunist 1894 antakse üle selle seltsi raamatukogu koos seal leiduvate arhivaalidega. Ainult need käsikirjad, mis kirjanikud Seltsile saatnud, saavad nad tagasi, peavad need aga ise ära viima¹²⁾. Üleandmine nõuab aega, sest alles 20. mail 1897. a. tõendavad EÜS-i poolt B. Steinberg ja A. Kapp, et nad EKmS-i 20. juuni 1894. a. peakoosoleku prot. p. 10 ja 11 alusel need varad kätte saanud, mis neis punktides neile määratud¹³⁾.

Kuid juba varem, veebruaris 1896 on koostatud eri nimistu EÜS-i käsikirjade kogule ning seda on jätkatud 1909. a-ni¹⁴⁾. Nimistust nähtub, et kirjakogus on esindatud mitmesugused dokumentide liigid, alates 17. sajandist (seadustekogud, senati käsikirjad, vakuraamatud, teo- ja raharendikontrahid, magasiitade arveraamatud, ärkamisaja ja hilisema ajastu tegelaste luuletisi, käsikirju, pamflette, teadusmeeste kirju, vennastekoguduse kohta käsikirju, laulupidude dokumente, mitmesuguseid muude teoste käsikirju). Sagedamaiks kinkijaiks on V. Reiman, K. Parts, H. Koppel, Ed. Reiman, A. Suurkask, K. E. Sööt, O. Kallas. Kui EÜS Eesti Rahva Muuseumile oma käsikirjade kogu üle andis, ei likvideerinud ta seda siiski täielikult; Seltsi tegevuse kohta käivad arhivaalid jäid talle edasi. Kuid suuremal määral dokumentide kogumist ei toimeta enam EÜS, sest need ülesanded langevad nüüd muile tegevusseastunud asutistele.

Kõneledes siin neist seltsidest, kes 19. sajandi lõpul püüdsid koguda Eesti ajalugu valgustavaid kirjalikke mälestisi, ei võiks mööda minna ka üksikuist isikuist, kes seda omal algatusel katsusid teha. Ei ole suur nende eesti haritlaste arv, kes tol ajal, teaduslikke sihte silmas pidades, võisid või tahtsid koguda oma rahva ajaloo, keele, rahvaluule, kirjanduse ja muu ala kohta materjale. Meil puuduvad täpsamad andmed 19. sajandi eesti haritlaste raamatu- ja kirjakogude üle. On loomulik, et need kirjakogud olid nende omanikkude isikliku kirjavahetuse ja tegevuse tulemus, nii siis dokumentide kogud, mis iseloomustavad ainult isikut ja ta tegevust. Need arhiivid on meile praegu väga tähtsad, kuid nad ei ole selle iseloomuga, mida käesolevas

¹¹⁾ Juhan Kõpp, tsit. t., lk. 175; O. Kallas, tsit. t., lk. 76.

¹²⁾ Koosoleku kirjeldus vt. Postimees 20. VI 1894, nr. 132.

¹³⁾ EKIA, EKmS-i kogu nr. 2; vastav tõendis ÕES-i poolt numismaatistide ja teiste kogude saamise kohta samas kogus nr. 6.

¹⁴⁾ EKIA, EÜS-i kirjakogu nimekiri (24. II. 1896).

mõistetakse Eesti ajaloolise arhiivi loomise all. Ainult üksikute tolleaegsete tegelaste arhiivid tõendavad, et nende produtseerija ja omanik on eesti kultuurilooliste dokumentide kogumise mõttes tegev olnud. Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leiduvate eesti tegelaste kirjakogudest, kus peale isikliku arhiivi on juhuslikult kogunenud muudki käsikirju, võiks nimetada J. Jungi, O. Kallase, V. Reimani, H. Rosenthali, J. Tõnissoni, M. J. Eiseni, J. Jõgeveri j. t. omi. Iseäranis huvitavad ses mõttes on aga J. Hurda, M. Veske ja A. Grenzsteini kogud¹⁵⁾.

Jakob Hurt, kelle isiklik arhiiv on suure väärtusega, on nähtavasti mõõdamines kogunud ka muid dokumente. Võib-olla osa neist on talle saadetud ta kaastöölise poolt rahvaluule kogumise alal. Igatahes leidub ta kogus näiteks vanu abiellumislubasid, väljaantud mitmesuguste kirikuõpetajate poolt a. a. 1808—1854¹⁶⁾; samuti kogukonna-kohtunikkude ja -eestseisjate ametivanne 11. nov. 1820¹⁷⁾. Mitmed dokumendid, mis küll J. Hurda isikuga seotud ei ole, on sattunud ta isiklikku arhiivi ametialalise ja seltskondliku tegevuse tõttu. Nii kirjavahetus Eesti Kirjameeste Seltsi, E. Aleksandrikooli ja Peterburi Jaani koguduse kohta.

Rikkalikumalt leidub ajaloolisi dokumente dr. Mihkel Veske kogus, kusjuures ei ole võimata, et osa neist sattus ta kätte EKMS-is tegevuses olles. Nii on siin rendikontrahte ja muid lepinguid talupoegade ja mõisavalitsuste vahel 19. sajandi teiselt poolelt, ärakirju 18. sajandi kohtu-dokumentidest, teetegemise kohustisi, teateid senator Manasseini revisjoni kohta, mitmesuguseid aruandeid, seltside põhikirju, Holstre mõisamaade ülevaade 1818. a.¹⁸⁾, Rápina kogukonna-kohtu protokolliraamat 1826—29¹⁹⁾ j. t.

Kuid ei puudu ka isik 19. sajandi viimaseil aastail, kes päris suurejooneliselt soovis alustada Eesti kultuurilooliste dokumentide ja ajaloolise rahvatraditsiooni kogumist. See oli Ado Grenzstein. —

¹⁵⁾ Seni kui meil EKIA-s puuduvad veel mitme eesti tähtsama tegelase isiklikud arhiivid, puudub ka võimalus ülevaate saamiseks; seetõttu esitavat loend ei taotle olla täielik. Ülalloendatud nimedele lisaks võiks veel mainida õpetaja M. Lippu, kes teatavasti kogus arhiivimaterjale, töötades eesti suguvõsade uurimise alal. Vt. selle kohta EKS-i prot. 1908; Tartu 1909, lk. 93 ja EKS-i prot. 1911; Tartu, 1912, lk. 17—19. EKIA sisaldavuse, eriti seal asuvate eesti tegelaste kirjavahetuste kohta leidub kokkuvõtlikke andmeid Helmi Kleisi kirjutises „Eesti Kultuurilooline Arhiiv“, Olion 1932, nr. 1, lk. 22—23.

¹⁶⁾ EKIA, Jakob Hurda kogu, mapp 43, vihk nr. 12. — Jakob Hurda tegevus rahvaluule kogumise alal algab õieti tema asumisega EKMS-i etteotsa, kuid oma tuntud üleskutse koos lähema kirjeldusega, mida koguda, avaldab ta ajalehtedes 1888. a. alul, millega ta õieti loob endale suure kirjasaatjate võrgu. Selles üleskutses ei mainita dokumentide kogumist. Vt. Postimees 1888, nr. nr. 23, 26, 29, 32. Täiendisi teisalt sellele üleskutsesele vt. Postimees 1888, nr. 33, Olevik 1888, nr. 13. j. t.

¹⁷⁾ EKIA, J. Hurda kogu, mapp 46, nr. 6.

¹⁸⁾ EKIA, M. Veske kogu, mapp 44, nr. 1.

¹⁹⁾ Sealsamas, mapp 45, nr. 1.

1898. a. kevadel avaldab ta pealkirja all „Kirjakogu“ 12-leheküljelise, brošüüri, millel mottoks: „Õpi elust enesest, ta on tõsi igavest.“ Selle üleskutselise brošüüri läbilugemisel tundub kõigepealt, et Grenzstein vist isegi hästi ette ei kujutanud, missugune peaks olema loodav kirjakogu. Ebamääraseis lauseis ja mitte just õnnelikus väljendusviisis püüab ta selgitada, millist materjali kirjakogu peaks sisaldama. Grenzstein seab siin väga raske sihi, saavutada täieliku kirjeldava ainetiku kogu eesti rahva elu kõikide alade ja olude kohta nii minevikus kui olevikus.

Mida kirjakogule saata, seda märgib ta peajoonetes, milledest nähtub, et kavatsetav kirjakogu saaks sisaldama peamiselt ajaloolist rahvatraditsiooni ja kaasaegseid ülevaateid, kuna ajalooliste dokumentide kogumist vast ainult ridade vahelt võib välja lugeda. Ta ütleb: „Täielise juhtkava asemel märgime meie siin ainult mõned elupõllud ülesse, milledele meie iseäranis materjali võtame. Need on: Vana inimeste mälestused meie kodumaa ja tema elanikkude ajaloost ja elust olust, põlluasjandusest, majandusest, teo orjusest, rendist, ostmisest, uuendustest jne; siis töö ja teenistus, kirik, kool, kodu, kohus, politsei, kohalik valitsus, tööliste küsimus, elanikkude liikumine oma põhjustega, rahva tervis, haridus, kirjandus, seltsielu, politika vooled, lootused ja kartused, soovid ja nende avaldamine, rõõmud ja kurbdused, rahvaraamatu sisu, telgitagused talitused, ajalehtede sõnumite täiendused, mõtted parandamiste kohta, erakondade liikumised, isegi ajakohased naljad, pilkamised, jutujatkud jne. jne.“²⁰⁾

Juba sellest loetelust näeme süstematiseerimise ja kavakindluse puudumist. Autor ei suudagi seda teha, nagu ise tunnustab: „Kirjakogu täielise eeskava jätame esiotsa avaldamata, ja nimelt sellepärast, et meie ei suuda ära arvata, kui suur tema kaastööliste arv saab olema“²¹⁾. Ta lihtsalt deklareerib: „Kirjutagem üles kõik, mis väärt on, et järeltulevad põlved seda loeksivad jne,“²²⁾ ja leiab, et kirjakogu annab „tulevikule nii kalli uurimise materjali kätte, nagu teda teisel teel üldse saada ei ole.“ „Pääle selle saab Kk. kena käsikirjade kogu olema, nagu neid vähe leida“²³⁾. See lähema kava ja juhtnööride puudumine muutis suurejooneliselt plaanitsetud kogumise juhulikuks, ühtlasi ei leidnud ta nähtavasti väga avarat vastukõla; peamiselt on saadetud materjal Lõuna-Eestist, eriti Tartumaalt.

Vaatamata „Kirjakogu“ nimetatud puudusile tuleb siiski rõhutada selle tänuväärse ja ulatusliku algatuse tähtsust. Meie ajaloo uurimine, otsides abiallikaid rahvamälestistest, peab tihti pöörduma sellegi kogu juurde. Samuti on Grenzsteini teene, et ta, tundes seesuguse kogu

²⁰⁾ A. Grenzstein, Kirjakogu, lk. 6—7.

²¹⁾ Sealsamas, lk. 6.

²²⁾ Sealsamas, lk. 3.

²³⁾ Sealsamas, lk. 5.

vajadust, asus selle loomist agaralt propageerima. Kaastööliste hankimiseks ja õhutamiseks avaldab ta „Olevikus“ väga sagedasti aruandeid sissetulnud saadetiste üle²⁴⁾.

Grenzsteini kogu²⁵⁾, sisaldades rohkesti andmeid selle koguja tegevuse kohta ja suurel määral ajaloolist rahvatraditsiooni, annab ainult vähesel arvul ajaloolisi dokumente. Sellistena esineb siin valla-kohtute protokolle (ärakirjades) 19. sajandi esimesest poolest alates, vakuraamatuid samast ajast peale, teo- ja raharendikontrahteid 19. s. teiselt poolelt, ostu-müügi- ning sulaste teenistuslepinguid, regulaatiivide ärakirju, mõningaid ülesvõtteid jne.

Käesoleva sajandi alul teostas eesti ringkonnis dokumentide juhuslikku kogumist nii siis ainult EÜS. Kogumine toimus üldiselt õige tagasihoidlikes raames. Alles pärast 1905. a. ja sellele otseselt järgnenud teravamale reaktsiooni ajastut, kus hävis hulk kaasaegse liikumise ajaloole tähtsat materjali, algas kogumistöö energilisemalt kui kunagi varem, juhitud vastasutatud Eesti Rahva Muuseumi (ERM) ja Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) poolt.

Eesti Rahva Muuseum, eesotsas oma vaimse juhi dr. O. Kallas'ega, kel juba varem oli elav huvi meie maa ja rahva minevikku selgitavate kirjalikkude materjalide vastu ja kes „arhiivipraktika“ oli läbi teinud „Postimehe“ toimetuse arhivaari kohal²⁶⁾, asus agaralt koguma kirjalikke aineid Eesti kultuuritöö alalt, arendades oma tegevust „Eesti Rahva Muuseumi põhjuskirja“ § 7 kohaselt, kus öeldakse, et „Muuseum korjab kunstitooteid, trükitooteid ja käsikirjalisi aineid Eesti rahva edenemiskäigu endisest ja käesolevast ajast“²⁷⁾. Teatavaks aluseks ERM-i käsikirjade kogule sai EÜS-i poolt 1909. a. sügisel üle antud käsikirjaline ja dokumentaalne aines. Juba mõne aasta pärast võime märgata edukaid tulemusi. Raamatukogu täiendamiseks lubati 1912. a. ERM-le Ülemtrükivalitsuse poolt üle anda tsenseeritud trükimaterjal Tartu tsensori arhiivist, millele tuli täiendusi Tallinna tsensor H. Jannsenilt ning Peterburist tsensor M. Pukitsalt. Samal aastal saadi ka mitmesuguseid doku-

²⁴⁾ Olevik 1898, enamikus numbritest; 1899, nr. nr. 1—34.

²⁵⁾ EKIA-s, koostub 13-nest köitest ja umb. 5 köite ulatuses ainekust lahtistel lehtedel. Valimiku ainekust on Gr. kavatsenud kaunis suures ulatuses trükis avaldada. Sellekohase kava ja seletuse avaldab ta 1910. a. „Ajaloos Albumis“ (Sissejuhatus, lk. 16 jj.). Samas teoses on avaldatud ka ta päevik ja osalt „Oleviku Kirjakogust“ kui ka mujalt valitud materjalide põhjal koostatud „Mälestused“ (korraldanud H. Turp, tsit. t., lk. 298—378). Siin, lk. 357 teatatakse „Oleviku“ kirjakoogu saatusest, et „meie korjame, nagu teada, rahva keskelt vanu mälestusi ligema mineviku kohta. Meie hr. tsensor on meile selle võimataks teinud — ta ei lase sellest korjamisest sõnagi lehes kirjutada. (Ol. nr. 45—1900 kustutatud)“. Kustutus oli tsensori poolt.

²⁶⁾ O. K a l l a s, Mälestisi Eesti arhiivinduse alalt, E. Kirj. 1932, lk. 77 jj.

²⁷⁾ Eesti Rahva Muuseumi põhjuskiri; Tartu 1909, lk. 5.

mente, nimelt J. Habichtilt Peterburist²⁸⁾). Käsikirjalise ainekogu kasvatamisega suureneb nende hoidmise hool, ja juba samal aastal mainitakse, et dokumentide ja teiste paberite jaoks peab tulekindlaid kappe muretsema²⁹⁾). 1914. a. on „käsikirjade kogusse“ tulnud lisa mitmelt poolt (ärkamisaja tegelaste kirju, ajaloolise väärtusega dokumente J. Habichtilt Peterburist, vanemaid dokumente Mustjala kiriku arhiivist j. t.)³⁰⁾). Sama aasta lõpul asutab ERM erilise sõja-osakonna, et valgustada saabuva materjali põhjal „vahekorda meie rahva ja sõja vahel“. Seejuures öeldakse, et meie „sõjameeste pildid, kirjad, sõja mälestused, elulood jne. oleksid väga tähtsaks uurimise materjaliks“³¹⁾). Kuna mitmed suuremadki arhiivid alles peale maailmasõda on õieti väärtustanud seesuguste materjalide suurt ajaloolist tähtsust ja alles hiljemini asutanud vastavad osakonnad, kuhu sellelaadne kogutav aines koondatakse, ja kuna mitmel pool seda kogumist riiklikul algatusel täninigi veel ei ole suudetud teostada, siis väärib tõsiselt hindamist see ERM-i kiire ja õige reageerimine, kuigi tulemused just kirjaliku ainese saamisel kahjuks ei olnud nimetamisväärised.

Kuigi sõjaaastail vähenes ainese juurdevool ERM-i käsikirjade kogusse, on kogu siiski väga mitmekesiseks kasvanud, hiljemini osalt täieneses ERM-i osakonna poolt Tallinnas kogutud materjaliga. ERM-i käsikirjade osakond EKIA-s sisaldab meie rahva majandusajaloo ja ärkamisaja kohta käivaid dokumente, edasi seltside, ametiasutiste, koolide, kohtute arhivaale, mälestisi, käsikirju jne., pakkudes suure väärtusega ainekogu meie uue ajaloo uurijaile. Kuid ERM-i tähtsus ei seisa ainult arhiivainese kogumisel, vaid suurel määral ka ta hilisemais katseis päästa meie ametlikke arhiive ja organiseerida meie arhiivindust. Neile katseile pöördume järgnevas veel kord tagasi.

Et ERM-i käsikirjade kogu iseäranis jõudsasti ei kasvanud, siis selleks oli üks põhjus võib-olla asjaolus, et ERM-iga pea ühel ajal asus paralleelselt samu ülesandeid täitma Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkond Villem Reimani innustunud juhtimisel, ja nii osa materjalist, mis muidu vast ERM-i oleks jõudnud, läks nüüd EKS-i vastavasse kogusse. Loomulikult on ainult tänuväärne, et ERM-i kõnealolevaid ülesandeid täitis ka EKS, sest ajaloo uurimise huve silmaspidades ei saa seesugust kogumistööd kõigiti rahuldavalt ainult üks asutus teha. — Et aga edukamalt töötada, on ERM ja EKS oma-

²⁸⁾ O. Kallas, Eesti Rahva Museum 1912: 1. Üleüldine tegevuse ülevaade, E. Kirj. 1913, lk. 185; R. Antik, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI (1930); Tartu 1931, lk. 132—133 ja 134—135.

²⁹⁾ O. Kallas, Eesti Rahva Museum 1912: 6. Ülevaade töö kohta, mis veel ees, E. Kirj. 1913, lk. 203—204.

³⁰⁾ E. Eisen Schmidt, Eesti Rahva Muuseumi üleüldise tegevuse ülevaade 1914. a. kohta, E. Kirj. 1915, lk. 97—106, eriti lk. 103.

³¹⁾ Eesti Rahva Museum 1914, ERM-i väljaanne nr. 10; [Tartu] 1915, lk. 36.

vahel juba 1910. a. kindlama vahekorra loonud, kusjuures otsustati, et EKS kogub sõnalist ainekku, ERM aga asjalist muinasvara ³²).

Eesti Kirjanduse Seltsi tegevuse tähtsust ajalooliste materjalide kogumisel on iseloomustanud juba J. Kõpp ³³). Vaadeldes Ajaloo-toimkonna tegevuse arenemist ta ütleb, et toimikond rahva aja- ja kultuuriloo alal on töötanud peamiselt kahes sihis: ajalooliste algallikate kogumisel ja ajalooliste nähtuste selgitamisel ³⁴). See töö oli esimesil aastail küll veel õige otsiv ja abitu, kuid V. Reimani juhtimisel ta areneb peagi kindlasuunaliseks. V. Reiman oli ajaloouurimise alal omandanud kogemusi, oli töötanud arhiivides ja sel põhjal avaldanud kirjutisi, nii siis oskas ta õieti hinnata seesuguse kogumistöö tähtsust ja sellele määrata kindlama sihi. Juba 1909. a. on suudetud omandada mõnigi tähtis dokument (näit. dr. H. Rosenthalilt Tallinnast) ja samme astunud uute suuremate kogude omandamiseks. Juhitakse avalikkuse tähelepanu EKS-i kirjakoogu kultuurilooliste dokumentide kogumise ja omandamise tähtsusele, seejuures peab toimikond eriti tähtsaks neid käsikirju ja dokumente, mis kuidagi selgitavad Eesti poliitilist, majanduslikku ja hariduslikku ajalugu. Niisuguseid dokumente, kui ka tähtsamate tegelaste kirjavahetusi soovitatakse kinkida või anda tarvitada Seltsile ³⁵). Samuti soovib V. Reiman, et tuleks saata EKS-ile dokumente, kirjavahetusi, ülestähendisi, mälestisi, ajaloolisi laule ja pilkeid ³⁶). Nii algusest peale enam-vähem selgelt defineeritakse kogutava materjali iseloom, mis annab EKS-i kirjakoogule peagi kindlama ilme.

Reiman õhutab väsimatult kogumistöö süvendamist. Üldise liikmetekogu koosoleku avamisel jaanuari alul 1911 ütleb ta: „Vanu käsikirju, kirjavahetusi leidub mitmest kirstukapist, kus nad niiskevad ja rikke lähevad. Juhtige nad siia! Koos saab neist esimesejärgulist ajaloolist materjali“ ³⁷). Samal aastal avaldab Reiman „Eesti Kirjanduses“ üleskutse, mis sisaldab põhjalikult läbimõeldud kava ja juhatusi 1) käsikirjalise ainekiku ning 2) suulise ajaloolise traditsiooni kogumiseks ³⁸). Selles üleskutses ilmekalt väljendub V. Reimani suur huvi ajaloouurimise vastu ning ta ettenägelik arusaamine, mida ja kuidas koguda, et luua Eesti kultuuriloolise ainekiku arhiiv. Selles on loen-

³²) EKS-i protokollid (tsit. EKS prot.) 1910; Tartus 1910, lk. 4; vt. ka Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat (tsit. EKS A.-r.) III; Tartu 1911, lk. 4.

³³) J. Kõpp, Eesti Kirjanduse Selts 1907—1917, E. Kirj. 1918/19, lk. 1—19.

³⁴) J. Kõpp, tsit. t. lk. 8.

³⁵) V. Reiman, Ajaloo-toimekonna aruanne, EKS A.-r. II; Tartu 1910, lk. 94—95; EKS prot. 1910; Tartu 1910, lk. 8.

³⁶) EKS A.-r. III; Tartu 1911, lk. 68.

³⁷) EKS prot. 1911; Tartu 1912, lk. 8.

³⁸) V. Reiman, Ajalooliste mälestuste korjamine, E. Kirj. 1911, lk. 208—215.

datud enamasti kõik need dokumentide liigid, mida peame praegu tarvilikuks ajaloo uurimise abistajatena, ja ka sõnalise ajaloolise traditsiooni kogumise suhtes praegu maksev kava sarnaneb suurel määral Reimani esitatud kavale.

Üleskutsse esimene osa — käsikirjalise ainestiku kogumiseks — sisaldab üheksa punkti ja näeb ette tähtsamate tegelaste memuaaride ja päevaraamatute, kirjavahetuse, näopiltide ja karrikatuuride kogumist; edasi mainitakse käsikirju, kõnesid, aruandeid ja märgukirju eesti rahva ellu puutuvate küsimuste ja ettevõtete kohta, lühemaid ülestähendusi raamatute kaantel ja nimelehtedel, uuema ajastu rahvalaule ja pilkeid, mis käsikirjas rahva keskel tsirkuleeruvad, poliitilise võitluse sõimu ja nalju, pamflette, näitemänge, kodumaa looduse ja tähtsamate kohtade ning sündmuste ülevõtteid. Eriti huvitav arhiivinduse seisukohalt on neljas punkt, kus soovitatakse koguda ametlike dokumente ja tunnistusi valitsusasutiste, kohtu- ja kirikuarhiivist, protokolle ja kaebekirju, revisjoni- ja vakuraamatuid, lepinguid, isäranis, mis maaomandamise või rentimise puutuvad, või nende ära kirju. Nagu siit näha, on Reimani avaldatud kava Grenzsteini omast palju rikkalikum ja selgejoonelisem.

Sel üleskutsel on võrdlemisi rohkesti tulemusi, sest EKS-i käsikirjade kogu kasvab sel aastal õige suurel määral. Reiman ei näi esialgu rahulduvat juurdevooluga, leides, et kokku on tulnud peamiselt dokumente ja ametlike paberite ära kirju, kuid koguda ei viitsitavat enam palju, Hurdaaegne vaimustus olevat kadunud. „Üleüldse aga tundub rasket, väsitavat õhku,“ ütleb ta. Ta toonitab asjaolu, et eestlasil puuduvad ajaloo-allikate kogud, väljaarvatud EKS-i oma. „Mis meie oma minevikust kuuleme, seda on võõras, sagedasti vaenuline käsi üles tähendanud.“ Seepärast olevat eestlasil tarvis koguda mälestisi³⁹⁾. — Kuid kogu olulist suurenemist, võrreldes eelmiste aastatega, on näha avaldatud nimestikest ja Ajaloo toimkonna aruandest⁴⁰⁾. Saadi muuseas Fr. R. Kreutzwaldi järelejäänud käsikirju ja pabereid, mida ta „Kalevipoja“ juures kasustanud, ärkamisaja tegelaste kirjavahetusi j. m. Ja Reiman ise konstateerib teisel, et Ajaloo toimkonna töö sel aastal eriti käsikirjade korjamisel on andnud häid tulemusi⁴¹⁾. Ka järgnevail aastail jätkub kogu kasvamine jõudsasti. 1912. a. mainitakse kaht suuremat kingitust: H. Henno poolt J. Kunderi kirjatöid ja kirju ning Eesti Aleksandri-kooli kuratooriumilt Jaan Adamsoni kirjalik pärandus. 1915. a. ostetakse dr. M. Veske kogu kolmepuudases raskuses 100 rubla eest EKS-i Arhiivile, mis nüüd juba sellist nime kannab. Samal aastal asuti eesti elavate tähtsamate tege-

³⁹⁾ EKS A-r. IV; Tartu 1912, lk. 122.

⁴⁰⁾ Sealsamas, lk. 53—56, 57—58; EKS prot. 1911; Tartu 1912, lk. 57—58, 96—99; EKS prot. 1912; Tartu 1912, lk. 13.

⁴¹⁾ EKS prot. 1912, lk. 15.

laste memuaaride kogumisele⁴²⁾). Selle võrdlemisi eduka suurenemise juures manitseb Reiman EKS-i edaspidigi meeles pidada. Sihiks on tal 1912. a. paiku, nagu vareminigi, Eesti ajaloolise arhiivi loomine, mis oma koostiselt oleks samalaadne, nagu praegune Eesti Kultuurilooline Arhiiv, mis moodustuski EKS-i Arhiivi ühendamisel ERM-i ja teiste seltside kogudega. Ta ütleb: „Siis koguksime aegapidi ajaloolise arhiivi, mis meie minevikku paremine aitaks valgustada, kui senni trükitud tunniskirjad“⁴³⁾). Vaatamata asjaolule, et mõned Seltsi üleskutsed ja muud sammud arhiivi täiendamiseks tulemusi ei andnud⁴⁴⁾, koguneb lõpuks EKS-i Arhiivi siiski niisuguse väärtusega aineistik, mis on samuti kui ennekogutu vältimatu meie ajaloolasile ja annab talle tähtsa koha praeguses Eesti Kultuuriloolises Arhiivis.

EKS-i tegevuse vaatlemisel kultuurilooliste dokumentide kogumise alal võib eelöeldu tõltu täiesti ühineda J. Kõpu hinnanguga, kui ta lausub: „Ei või tunnistamata jätta, et just nende materjalide kogumine, mis V. Reimani poolt ajalootoimkonna nimel 1911. aastal avaldatud äratava ja selgitava üleskutse läbi sihikindlatesse roobastesse juhiti, E. Kirjanduse Seltsile tähtsaks teenuseks jääb“⁴⁵⁾).

Eelnevas on peajoontes puudutatud ja iseloomustatud algatusi, mille sihiks oli Eesti maa ja rahva ajaloo uurimiseks koguda materjale, mis seda uurimist märksa kergendaksid. On võimalik, et siin mõnest üritusest kõnelemata on mööda mindud, kuid igakülgse ülevaate saamist raskendab asjaolu, et senini puuduvad meil käsitlused Eesti arhiivinduse üle. Veel märksa raskemaks muutub ülesanne aga maailmasõja algusest peale kuni Eesti Vabariigi loomiseni ja vabadsõja lõpuni, mis aastad on raskemaid meie arhiivindusele; need ajad oleks õigusega nimetatavad meie arhiivinduse dies irae. Seegi korraldus, mis siin senini valitses, ähvardas nüüd täiesti hävineda. Evakueerimine, sõja hävitustöö, riigivõimude sagedased muutused andsid selleks palju võimalusi.

II. Maailmasõja ja Saksa okupatsiooni ajal.

Juba 1915. a. algavad keskvalitsuse korraldusel Eesti- ja Liivimaal eeltööd asutiste, ettevõtete ja üksikisikute ning nende varanduste evakueerimiseks Sisevenemaale. Nii mitmedki asutised sattusid eeltööl

⁴²⁾ EKS prot. 1912, lk. 44; EKS A-r. V; Tartu 1913, lk. 44, 67, 94—95; EKS A-r. VI; Tartu 1914, lk. 73, 77; EKS A-r. VII; Tartu 1915, lk. 90 ja 92; EKS A-r. VIII; Tartu 1916, lk. 22—23 ja 31;

⁴³⁾ EKS A-r. V, lk. 95.

⁴⁴⁾ Näiteks 1916. a. aprillis üleskutse saata ära kirju koolikroonikaist. Vrd. J. V. Veski, Eesti Kirjanduse Seltsi tegevus 1916. a. Üleüldine ülevaade, EKS A-r. IX; Tartu 1917, lk. 60. A. Sihveri poolt „Postimehes“ ja „Päevalehes“ 1915, nr. 147 avaldatud „Üleskutse kodumaa arhivide korraldamiseks ja uurimiseks“ leidis samuti vähe tähelepanu.

⁴⁵⁾ J. Kõpp, Eesti Kirjanduse Selts 1907—1917, E. Kirj. 1918/19, lk. 9.

mingi paanilisse meeleollu. Looderinde ülemjuhataja ja teised kõrgemad ametiasutised Liivi- ja Eestimaa andsid mitmesuguseid korraldusi ja juhtnõure, kuid lõppeks kaotasid needki asjast ülevaate, Baltimaade üldise evakueerimise vastu töötasid mõjukalt mitmed ettenägelikumad tegelased, teiste seas Tartus Põhja-Balti Abiandmise Komitee ümber koondunud ringkond, eesotsas J. Tõnissoniga. Ka Eestimaa rüütelkonna juhtivad tegelased näivad evakueerimise suhtes olevat õige tagasihoidlikud. — Kui keskvalitsus alguses pooldas üldist evakueerimist, kavatsedes Eestimaa sõjapõgenikke suunata peamiselt Novgorodi ja Vjatka kubermanguisse, siis juba 1915. a. teisel poolel oldi seisukohal, et kogu elanikkonnal sugugi ei tarvitseks lahkuda omalt kohalt vaenlase lähenedes, väljaarvatud väeteenistuskõlbulik meessugu. Samuti oli lugu varandustega; esialgu kavatsesid põhjaliku evakueerimise asemel viidi mitmel pool läbi osaline. Palju olenes siin ka asutiste juhtivaist isikuist. Evakueerimise alla käisid loomulikult ka arhiivid, eriti need, mis ametiasutiste asjaajamisel olid tarvilikud, kuid ka ajaloolise väärtusega esemed⁴⁶⁾. Nii algas Eesti alal asuvate ametlikkude asutiste arhiiviainese, mis hiljemini moodustas pea kogu aluse Eesti riiklikele arhiividele, laialisaatmine Venemaale.

Sellises olukorras otsustab 1915. a. Eesti Kirjanduse Selts, kelle arhiiv sel ajal hoiti osalt Põhja-Liivimaa Linnade Hüpooteegiseltsi tulekindlas kapis, osalt ERM-i erilises kapis ja kastides, häda korral evakueerida arhiivi väärtuslikuma osa⁴⁷⁾. Otsust siiski ei teostatud. Samuti kavatseti evakueerida ERM-i kogud Petrogradi Aleksander III Muuseumi hoiule, milleks O. Kallas'e isiklikul toimetamisel luba

⁴⁶⁾ Nimetatagu siin mõningaid evakueerimise korraldusi, eriti haridus-asutiste suhtes: Vedomosti imuštšestva, podležaštšago obzatel'nomu i želatelnomu võvozu iz utšreždenii Ministerstva Narodnago Prošeštšeniija (Riigi Keskarhiiv, tsit. ERKA; Tartu Ülikooli Arhiiv, tsit. TrtÜA; toimik: Evakuatsija Imperat. Jurjevskago universiteta v Moskvu, N. Novgorod i Permji, 1915—1917, Nr. 5, tsit.: evak. toimik 1915—1917; lisa Riia õpekonna kuraatori salajasele tsirkulaarile 28. VII 1914, nr. 242); Rukovodjaštšija ukazaniija po rekvizitsii i evakuatsii (ERKA, lisa Põhjarinde armeede ülemjuhataja käsule 3. XII 1915, nr. 159); 31. III 1916 haridusministri poolt kinnitatud „Tšastnõja pravila o võvoze, po voennõm obstojatel'stvam, gosudarstvennago imuštšestva, utšreždenij, i služaštših v mestnõh ustanovlenijah vedomstva Ministerstva Narodnago Prošeštšeniija (ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917); riigi kaitseks vahendite arutamise ja ühendamise erilise nõukogu esimehe poolt 2. X 1915 kinnitatud „Položenije o komissijah po evakuatsii“ ja 20. III 1916 kinnitatud „Instruksija dlja rajonnõh podkomissii po evakuatsii“ (ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917.) Peale nende leidub mitmesuguseid ringkirjalisi korraldusi haridusasutiste evakueerimiseks ERKA-s, TrtÜA, Ülikooli valitsuse toimikuis: Otetššestvennaja voina (evakuatsija) nr. 4, 1915—1917 (tsit. val. t. nr. 4, 1915—1917) ja nr. 25, 1914—1917; Ülikooli nõukogu toimikuis: Otetššestvennaja voina nr. 15, 1915—1917 ja nr. 16, 1914—1928 ning Utšebno-vspomogatel'nõja utšreždenija nr. 1, 1916—1918.

⁴⁷⁾ EKS A-r. VIII; Tartu 1916, lk. 22—23.

saadi. Ärevuseks andis põhjust Riia evakueerimine ja Pärnu pommitamine. ERM-ile anti tarvitada vaguneid kuni 31. detsembrini 1915. Kuna aga otsest tarvet evakueerimiseks veel ei olnud, jäid kogud kohale ⁴⁸⁾.

Ilmeka näite arhiivide evakueerimisest annab Tartu ülikooli arhiivi evakueerimine. Juba 1915. a. suvel olid vastavad eeltööd alustatud ning evakueerimise teostamiseks komisjon määratud. Liivimaa kubermangu valitsusasutiste evakueerimisega Tartu ja Riia õpekonna kuraatori agara tegevuse tõttu muutub evakueerimise küsimus ka ülikoolile aina põlevamaks probleemiks. — Selgusetuks jääb küsimus, kas alustada kogu ülikooli evakueerimisega või ainult osaga. Evak.- komisjoni esimees sõidab septembris Petrogradi ministeeriumi, kus selgub, et peetakse võimalikuks igaks juhuseks välja viia ainult kõige väärtuslikum osa varandusist ⁴⁹⁾. Aasta lõpuks aga on ülikooli ruumesse Riist evakueeritud varandust koguni juurde toodud; nii asus ülikooli aula rõdul 2. XII 1915 Riia õpekonna arhiiv ⁵⁰⁾. Ülikooli varanduste evakueerimise tööd kestavad 1916. ja 1917. a. edasi, kusjuures osa varandusi juba asub sisemaa linnades ja kuulatakse veel uusi kohti, kuhu instituutide j. m. asutiste varandusi võiks paigutada. Peamiselt suunduvad need Nižnii-Novgorodi, Permi ja 1917. a. Voroneži.

1917. a. peale Riia langemist tõuseb ärevus ülikoolis. Ülikooli nõukogu otsustab võimalikult kiires korras astuda samme luba saamiseks evakueerida Voroneži ülikooli dokumendid ja väärtuslikum varandus ühes ametnikkude ja nende perekondadega ⁵¹⁾. Teostataksegi mõninga osa ülikooli varanduse evakueerimine; ülikooli raamatukogu oli juba varem viidud: de la Gardie arhiiv, käsikirjad ja hinnalisemad raamatud N.-Novgorodi ja dissertatsioonide kogu ning suurem osa raamatuid Permi ⁵²⁾. Siiski õige suur osa ülikooli arhiivist, nii vanemast kui ka hilisemast, oli kohale jäänud; evakueerimisel kindlat lähemat kava, kuidas arhivaale jaotada, milliseid võtta ja jätta, ei tehtudki, see olenes nende arvatavast tarvilikkusest. — Siis, kui juba oluline osa ülikooli varandusest oli evakueeritud, saabus 14. X 1917 haridus-

⁴⁸⁾ Eesti Rahva Museum 1915; Tartu 1916, lk. 3—4.

⁴⁹⁾ ERKA, TrtÜA, Ülikooli valitsuse prot. 7. IX 1915, nr. 1. Kujuka ja üksikasjalise pildi Tartu Ülikooli evakueerimisest ja võitlustest selle küsimuse ümber annab S. P r u u d e n, Materjale Tartu vene ülikooli lõpupäevilt, Üliõpilasleht 1927, nr. 5, lk. 94—103, kasustades osaliselt TrtÜA-i vastavaid materjale.

⁵⁰⁾ ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917, noorema assistendi P. Palinski kiri ajaloo-filoloogia teaduskonna dekaanile 2. XII 1915.

⁵¹⁾ ERKA, TrtÜA, evak, toimik 1915—1917, rektori kiri õigusteaduskonnale 25. VIII 1917.

⁵²⁾ ERKA, TrtÜA, ülikooli abiasutiste varanduste evakueerimise toimik. Tartu ülikooli sekretäri F. L a m b e r t i teatel viidi hiljemini N. Novgorodis asuv osa samuti Permi ja sealt muu ülikooli varanduse juurde Voroneži.

ministrilt ülikoolinõukogule kiri, kus peetakse lubamatuks, et nii tihti vahetatakse arvamusi nii Tartu ülikoolinõukogus kui ka ministeeriumis, kas Tartu ülikool tuleb evakueerida või mitte. See rikkuvat nii nõukogu kui ka ministeeriumi autoriteeti. Evakueerimine pidavat aset leidma ainult tõsise hädaohu puhul. Lõpuks öeldakse: Ülikoolinõukogu peab seisma riiklikul vaatekohal ja oma ülalpidamisega kaasa mõjuma paanika eemaldamisele, aga mitte selle levitamisele, seepärast seni, kui Põhjarinde peastaap arvab, et ülikooli ei ähvarda hädaoht, ülikool peab jääma Tartu ja toimetama, nii palju kui see võimalik, korralist õppetööd⁵³⁾. Nii jääbki osa varandusest Tartu.

Juba see näide valgustab asjaolu, milline segadus valitses evakueerimise teostamisel. Siinjuures tuleb siiski tähele panna, et ülikoolil oli kindel ülevaade oma evakueeritud varandusest; paljud asutised aga ei teadnudki, kuhu nende arhiivid ja varandused lõpuks saadeti. Kui asutiste terve arhiiv Venemaale ei viidud, siis tähendas ka osaline evakueerimine arhiivi terviklikkuse lõhkumist; seejuures olenes evakueeritava osa eraldamine muust arhiivist tihti ainult ametniku heaksarvamisest. — Viiks liiga kaugele esitada siin lähemalt meie ametiasutiste arhiivide evakueerimist, mille kohta käesoleva autor on kogunud õige rohkeid ja üksikasjalisi andmeid. Tuleb ainult konstateerida, et Eesti- ja Liivimaa ametiasutiste varandused, nende seas ka arhiivid, mööda Venemaad väga laiali pillati.

Omavalitsusasutiste ja eraarhiive tabas märksa õnnelikum saatus. Ainult Tallinna linna väärtuslik arhiiv evakueeriti 1915. a. Moskva, kust ta 1920. a. õnnelikult tagasi jõudis⁵⁴⁾. Teiste suuremate linnade arhiivid jäid kohale, samuti ka Eestimaa rüütelkonna arhiiv.

Evakueerimine lõppes 1917. aastaga. Ainult üksikuid arhiive on 1918. a. toimetatud Venemaale, nii evakueeriti Peeter Suure Merekindluse Ehitusvalitsuse salajane kirjavahetus kui ka tuletornide kohta salajased andmed 24. II 1918, mobilisatsiooniosakonna salajane kirjavahetus (samal päeval ristleja „Admiral Makarov'ile“) j. m. t. Ühtlasi toimub 1918. a. veebruaris Liivimaa kubermanguvalitsuse likvideerimisel esimene arhiivimaterjali „jaotamine“ Eesti ja Läti täidesaatvate komiteede vahel.

Osa evakueeritud arhiivist läks Venemaal kaotsi või hävines

⁵³⁾ ERKA, TrtÜA, evak. toimik 1915—1917. Vrd. S. Pruuden, tsit. t., lk. 99. Veel hiljemini on Vene ülikooli valitsuse poolt õnneks tagajärjeta jäänud katseid tehtud viia Sisevenemaale ülikooli arhiivi seda osa, mis veel Tartus asus.

⁵⁴⁾ O. Liiv, Ülevaade Tallinna linnaarhiivi tegevusest eriti viimase kümne aasta jooksul, Ajal. Ajakiri 1928, nr. 1, lk. 29. Tagasijõudmise teade rõõmustab välismaagi arhiivindustegelasi, vt. märkused selle üle Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, 69. Bd. [1921]; vg. 216; Die Rettung des Revaler Stadtarchivs, Antiquitäten-Rundschau 18 [1920], lk. 171.

kodusõjas ja muil tingimusil. Kuid ka Eestisse jäänud arhiiviaines kannatas oluliselt mitmel korral. Juba 1915. a. olid paljud riigi- ja omavalitsusasutiste arhiivid (näiteks vallaarhiivid) hädaohus, sest kavatseti neid, mida mõnel põhjusel polnud võimalik evakueerida, kohapeal lihtsalt hävitada.

Suuremal hulgal kannatas arhiiviainestik 1917. a. revolutsiooni lahtipuhkemisel. Rüüstades kohtu, politsei ja sandarmeeria asutisi ning vanglaid revolutsioonilised hulgad põletasid suure osa neis leiduvast arhiiviainestest, mis hiljemini administratiivselt, veel rohkem aga ajaloolises mõttes oleks äärmiselt suure tähtsusega. Eriti hukkus seesugust materjali Tallinnas, kus 1917. a. märtsi alul põles Toompea vanglaga koos Eestimaa kubermanguvalitsuse üksikute asutiste arhiive. 2. märtsil süüdatud vanglast levis tuli kubermanguvalitsuse asutiste kantseleidesse, kuid tule kustutamiseks ei astunud sõdurid mingeid samme⁵⁵). Suurem osa Eestimaa kubermanguvalitsuse ja kubernerri arhiivist, samuti rootsiaegne kindralkubernerri arhiiv jäid siiski tulest puutumata. 1917. a. märtsipäevade revolutsiooniline puhang avaldus eeskätt vihatud ametiasutiste hävitamises rahvahulkade poolt, nagu seda ilmekalt kujutavad mitmed kirjeldused⁵⁶). Ka Narvas hävitati 3. märtsil ametiasutiste kirjavahetust⁵⁷). Tartus ei olnud revolutsiooni käik nii tormiline kui Tallinnas, Narvas ja mujal. Sandarmivalitsuse arhiiv pitseeriti siin ülevõtmisel kinni⁵⁸).

Arhiiviaines hävines veel 1917. a. sügisel, eriti maal mõisus, siis sakslaste tulekul 1918. a. veebruaris (enamlased hävitasid oma salajase kirjavahetuse ööl vastu 24. II 1918⁵⁹), okupatsioonivõimude põhjustasid arhiivide osalise kaotsimineku, — Toompea lossis asuvaist arhiivist tarvitati arhivaale kütteks, müüdi neid paberivabrikuile jne., lõpuks hävinesid paljude mõisate, kirikute, valdade ja ametiasutiste arhiivid vabadussõjas. Tuli ette juhtumeid, kus asutiste endi poolt enamlaste lähenemisel hävitati arhiiviosi. Nii hävitati detsembris 1918 Eestimaa rüütelkonna arhiivis 1917. ja 1918. a. kirjavahetust⁶⁰). Rõigi Keskarhiivi poolt 1930. a. alul kogutud andmete alusel,

⁵⁵) J. Elepson, Arhivaalide tule läbi hukkumine Tallinna Toompea lossis Vene revolutsiooni alul 2., 3. ja 4. märtsil 1917. a., Päevaleht 1923, nr. 252 ja Vaba Maa 1923, nr. 217; AN prot. 3. V 1923 p. III ja 8. X 1923 p. III².

⁵⁶) H. Pöögelmann, Veebruarirevolutsioon Tallinnas, Proletaarne revolutsioon Eestis, II aastakäik (1928), nr. 4, lk. 6—8.

⁵⁷) Veebruarirevolutsioon Narvas, Proletaarne revolutsioon Eestis, II a. k. (1928), nr. 4, lk. 24, 25, 30.

⁵⁸) Veebruarirevolutsioon ja järgnev ajajärk Tartus. Sm. A. Jea pikema kirjelduse kokkuvõte, Proletaarne revolutsioon Eestis, II aastakäik (1928), nr. 4, lk. 12.

⁵⁹) ERKA, Arhivaar Joh. Elepsoni „Märkmeid end. Eestimaa kubermanguarhiivi kohta“, lk. 2.

⁶⁰) Im Dienste der Heimat! Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen, ehem. Ritterschaftshauptmanns von Estland; Stuttgart 1930, lk. 3.

kusjuures saadi vastused 151 ametiasutiselt, tõuseb nende asutiste arv, millede arhiivid kannatanud 1917.—1919. a. rüüstamise ja hävitamise all, 23-le, kuid kahtlemata üldarv on palju suurem ⁶¹⁾.

Juba nende näidete kaudu selgub, kui laastavalt mõjus arhiividele ajastu maailmasõjast peale kuni vabadussõja lõpuni. Täielikult pahurpidi pööratud seisundis arhiive püüab päästa Eesti Rahva Muuseum Tartus. Kuigi see tegevus, arvestades olukordi, oma ulatuselt iseäranis suureks ei kujunenud, väärib ta siiski erilist hindamist, sest ERM osutus a. 1915—1918 ainsaks asutiseks, kes eesti ringkondade poolt sellelaadseid püüdeid korduvalt avaldas ja kus kõigepealt jõuti äratundmisele, et seisukorda saab parandada ainult mõne kindlailmelise teadusliku arhiivi asutamise näol, kuhu tuleksid koondada ajalooliselt tähtsad arhiivid.

Kui 1915. a. ajalehtedes teateid ilmus, et vallavalitsustele oli määratud evakueerimise puhul suur osa vallaarhiivest hävitada, võttes ühes ainult tarvitamisel oleva kirjavahetuse, pöördus ERM-i juhatus Liivi- ja Eestimaa kuberneride poole palvega hävitamisele kuuluvad valla- ja vallakohtuarhiivide osad kinkida või hoiule anda ERM-le. Vastuses, mis saabus ainult Eestimaa kubernerilt, ei lubata seda ⁶²⁾. Silmapaistvamalt alustab ERM oma päästetegevust 1917. a. peale. Hakatakse rõhutama oleviku dokumentide (päevapilte, elulugusid, läbielamuste kirjeldusi j. m.) päästmist ja kogumist Muuseumile. 11. veebruaril 1917 ERM-i üldkoosolekul juhatuse esimees O. Kallas, kõneledes ERM-i kavatsetavast tegevusest ja avaldades eelmainitud soovi, lisab juurde: „Kirjeldatagu meie aega pikemalt, ta on seda väärt, et dokumenta jätta edaspidistele põlvedele... Praegusel ajal peaks igas vallas vähemalt oma ajalookirjutaja, kronograaf olema, need kroonikad annaksid palju huvitavat materjali ajalooourimisele“ ⁶³⁾. Samasisulise üleskutsega ajakirjanduses esineb M. Raud 1918. a. märtsis, soovitades ametlikkude dokumentide ja isiklikkude mälestiste saatmist, võimalikkude kaastöölistena ette nähes eriti vallakirjutajaid ning kooliõpetajaid ⁶⁴⁾; G. Vilberg soovitab igale koolile koostada

⁶¹⁾ ERKA, vastused Riigi Keskarhiivi ringkirjale 29. I 1930 nr. 1020, 1929./30. a. toimik nr. 23.

⁶²⁾ Eesti Rahva Muuseum 1915; Tartu 1916, lk. 7.

⁶³⁾ ERM-i arhiiv, ERM protokoll raamat (tsit. prot.) II (1914—1918), lk. 370 ja 371.

⁶⁴⁾ Md. [= M. R a u d], Koguge tunnistusi, Postimees 19. III 1918, nr. 18. Samal päeval ilmub ka Dorpater Zeitung'is (19. III 1918, nr. 20) Walteri koolis peetud koosoleku kirjeldus, kus maanõunik v. Oettingen, iseäranis aga mag. H. Semel „kaasaegse ajaloolise materjali hankimise grupi“ nimel toonitavad isiklikkude läbielamuste kirjapanemise tähtsust; selle kergendatamiseks teostamiseks lubas Semel umb. kahe nädala jooksul koostada laiali-

oma ajalooramat ning ärakiri sellest saata Eesti Kirjanduse Selt-
sile ⁶⁵).

Peale revolutsiooni lahtipuhkemist avanevad väljavaated kergema vaevaga, kui see varemini oli mõeldav, koguda mitte üksi eraomanduses asuvaid, vaid ka ametiasutiste hädaohus olevaid arhiiviosi. Juba kevadel 1917. a. sai ERM Põhja-Liivimaa abikomissari K. Partsi määramisel Tartu trükiasjade inspektori likvideeritud ameti arhiivi koos inventaariga ⁶⁶). 1917. a. sügisel teeb ERM-i juhatus otsuse, mis sisult juba märksa tähtsam on, kui ERM-i senised katsed arhiive päästa ja mis näib tähistavat ERM-i juhtivais isikuis kavatsuse valmimist, luua ERM-i juurde eriline ajalooline arhiiv. Sel arhiivil pidid olema, nagu järgnevast näeme, umbes samased ülesanded, nagu praegu Riigi Keskarhiivil. Nimelt ERM-i juhatuse koosolekul 12. septembril otsustatakse, et Eesti Maanõukogule saadetavas palvekirjas tuleks paluda ka, „et Maanõukogu tulevikus ajaloolise tähtsusega arhiivi materjali E. R. Museumisse juhiks, kui Maanõukogul nõu ei ole erilist ajaloolist maa arhiivi asutada...“ ⁶⁷). Kahjuks puuduvad praegu andmed, kas Maanõukogu üldse mingit otsust ses küsimuses tegi ja milline oli vastus ERM-le ⁶⁸). Kuid siit näeme, et Eesti ajaloolise keskarhiivi loomise kavatsus on küpsenud juba 1917. a. sügiseks; ERM püüab seda kavatsust tutvustada avalikkusele ja 1918. a. ajakirjanduses avaldatud üleskutseis arhivaalide päästmiseks ja kogumiseks kõneldakse ERM-i käsikirjade kogust, mis peaks kujunema „meie maa ja rahva ajalooliseks keskarhiiviks“ ⁶⁹). Kujukalt ise-

⁶⁵) Viator [=G. Vilberg], Igale koolile oma kooli ajalooramat, Postimees 1918., nr. 23.

⁶⁶) ERM-i arhiiv, ERM prot. II (1914—1918), juhatuse koosolek 30. V 1917. p. V (lk. 399); R. Antik, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu, Raamatukogu 1929, nr. 2, lk. 119; sama autor, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI (1930); Tartu 1931, lk. 136.

⁶⁷) ERM-i arhiiv, ERM prot. II (1914—1918), lk. 406.

⁶⁸) ERM-i selleaegne kirjavahetus on kas hävinenud või ei ole see praegu leitav.

⁶⁹) Üleskutse, Postimees 18. III 1918, nr. 17. Seal öeldakse muuseas: „Meie maa saatus ei ole veel kindel. Võibolla teevad juba ligemal ajal riiklised asutused, kelle ülesandeks ka ajalooliste dokumentide korjamine ja alalhoidmine oleks, kuid seltskondlisel eraalgatusel tõusnud asutustele, nagu E. R. Museumile jääb siiski küllalt lai tegevuse piirkond, kui aga toetajaid leidub.“ Lõpuks öeldakse, et „kõik paberid ja dokumendid, mis kuidagi meie seltskondliste ja omavalitsuse asutuste tegevusesse puutuvad ja laokile jäenud, tuleksid tingimata meie ajaloolisesse keskarhiivi juhtida.“ Juuli alul 1918. a. avaldab ERM-i asjaajaja E. Eisenschmidt üleskutse, kus nimetab kõigepealt arhiivide laostamist evakueerimise kaudu, revolutsiooniaegset arhivaalide põletamist ning hilisemat hävitamist (makulatuurina müügi näol j. m. v.), selgitab dokumentide kogumise tähtsust ja ajaloolise arhiivi organiseerimist ERM-i juures ning palub teatada juhtumeist, kus arhivaalid on hädaohus; vt. Ajaloo-aliikaid tuleb hoida! — Maaliit 1918, nr. 55 ja Postimees 1918, nr. 102.

loomustatakse ajaloolise keskarhiivi tähtsust 14. juunil 1918 peetud ERM-i liikmete ja tegevliikmete kogu koosolekul, kus E. Eisen-schmidt, aru andes ERM-i tegevusest 1917. a., ütleb: „Tulevikus peaks Eesti Keskraamatukogu juurde ka ajalooline arhiiv ehk kirjakogu ka svama, ei ole ju Eesti rahval veel sarnast kogu olemas.“ Sinna tuleks koguda kõik dokumendid ja aktid, mis Eesti ajaloo, eestlaste õigusliku vahekorra ja arvustiku kohta käivad. Vastu-võtmist leiaksid ka ametiasutiste terved arhiivid. Kuigi samme on astunud, ei ole seni saadud veel suuremaid arhiive omandada. Rohkem juba oodatakse saadetisi omavalitsuste, eriti valdade, kohtutegi poolt jne. Tallinna osakonna poolt kogutav arhiivinaes pidi liidetama Tartus asuva arhiiviga⁷⁰⁾.

Teatava tõuke keskarhiivi loomisele ja temasse riiklikkude arhiivide koondamise kavatsusele andis asjaolu, et Liivimaa kubermangu-valitsuse arhivaar Savernjaev, kes koos evakueeritud arhiiviosadega Tartus viibis, Muuseumile 1918. a. kevadel teatas, Laial tän. nr. 10 kuuris asuvat umb. 400 kastitält Balti kind.-kub. ja Liivimaa kub.-val. arhiivimaterjale, mis tulevat üle anda okupatsioonivõimudele. ERM-i juhatuse koosolekul 8. aprillil otsustati samme astuda, et arhiiv kaotsi ei läheks ja ta ERM-le antaks jäädavalt või deposiidina. Kuna arhi-vaar seda üle anda ei julgenud, pöörduti vastava palvega komandan-tuuri poole. Esialgu kindlat vastust ei saadud; vahepeal oli aga nime-tatud arhiivi materjale leitud ühest kauplusest pakkimis-paberina. Üht-lasi saadi teada, et Räpina paberivabriku omanik Mirwitz omas vabri-kus tähendatud arhiive olevat hävitanud. Et saksa võimud sel ajal arhiivi Laia tänava kuurist olid ära viinud teadmata kuhu (—ülikooli raamatukokku), saadeti Muuseumi raamatukoguhoidja J. Muide Räpi-nasse asja järele kuulama, ühtlasi saadeti ERM-i nimel märgukiri Saksa vägede ülemjuhatusesele AOK 8-le. Sealst tuli vastus, et arhivaale Räpinas ei ole hävitatud. J. Muide teate järgi on Räpinasse toodud arhivaale Pihkvast (osa semstvo arhiivist) ning neid seal hävitatud, Hiljemini selgus ka, et Mirwizti aitades Tartus on veel Balti raud-teede valitsuse arhivaale. Nii püüdis Muuseum vähemalt Tartus arhiive hävitamise eest päästa⁷¹⁾.

⁷⁰⁾ E. Eisen-schmidt, Eesti Rahva Muuseumi tegevuse ülevaade 1916. ja 1917. aastal, Eesti Rahva Muuseum 1916 ja 1917; Tartu 1918, lk. 12—13. Koosoleku protokollis kõneldakse „Eesti ajaloolisest kesk-arhiivist ehk kirjakogust“, kuhu kõike kirjalikke materjale (nii trükitud kui kirjutatud) kogutakse, mil kuidagi tähtsust meie maa ja rahva mineviku kohta. ERM-i arhiiv, ERM prot. III (1918—1919), 14. VI 1918 prot.; Postimees 1918, nr. 88.

⁷¹⁾ ERM-i arhiiv, ERM prot. II (1914—1918), juhatuse kslk. 8. IV 1918 (lk. 413); ERM prot. III (1918—1919), juhatuse kslk. 10. X 1918 (lk. 451—453); juhatuse kslk. 11. XII 1918 (lk. 458—459); E. Eisen-schmidt, viimatitsit. t., lk. 12—13.

ERM-i kõrval väärivad täit tähelepanu ka need sammud, mis astuti Balti arhiivinduse olude korraldamiseks okupatsiooni ajal nimetatud alast huvitatud kohalikkude saksa ringkondade poolt. Riia ajaloo ja muististe seltsi poolt peale Brest-Litovski rahu esitatud märgukirjad Venemaale viidud arhiivide tagasisaamiseks leidsid küll seeaegsete sõjaväeliste ja kodanliste võimude tähelepanu, jäid aga tagajärjetuiks. Samuti saavutati seltsi poolt luba Tartust Riiga tagasi tuua Liivimaa kub.-val. arhiivi osad, kuid transportolude korratuse tõttu jäi seegi teostamata ⁷²⁾). Kohapeal püüti arhiive korraldada, nii toimiti Tartu okupatsiooniaegses ülikoolis veel lühikest aega enne selle ülevõtmist Eesti võimude poolt ⁷³⁾).

Silmapaistvat osa Eesti arhiiviolude korraldamise katsetes etendas kahtlemata ka Eestimaa rüütelkond, õigemini küll rüütelkonna arhiiv arhivaar P. v. d. Osten-Sackeni juhatusel. Juba 1909. a. paiku, kui Eestimaa rüütelkond asub oma arhiivi põhjalikumale ümberkorraldamisele, võttes selleks ametisse nimetatud arhivaari, tekib kavatsus Riias H. Bruiningki juhatusel teotseva ajaloolise maaarhiivi eeskujul ka Eestimaa rüütelkonna arhiivist välja arendada maaarhiiv. Algatus leidis teatavat toetust rüütelkonna arhiivi paljude Eestimaa aadlimõisate arhiivide deponeerimise või kinkimise näol. Sõda takistas ka siin maaarhiivi väljakujundamise lõplikumat teostamist. Uuesti konkreetsetel kujul kerkib maaarhiivi loomise küsimus esile 1917. a. suve lõpul, kui rüütelkonnal Eestimaa maaomavalitsuse ajutise korraldamise seaduse 30. III 1917. a. ja selle teostamise määruste 22. VI 1917. a. alusel ⁷⁴⁾ tuli omavalitsusse puutuvaist ülesandeist osa koos vastavate asutistega üle anda Eesti Ajutisele Maanõukogule. Sel puhul võeti arutamisele ka rüütelkonna arhiivi saatus. Eestimaa rüütelkonna komitee koosolekul 7. septembril 1917 kanti ette arhivaar Osten-Sackeni kirjalik arvamus, millest selgus, et arhiivi ei saa rüütelkonnast eraldada. Arhivaar peab kõige õigemaks, kui rüütelkonna arhiiv nimeatakse ümber provintsiaalarhiiviks ja selle valitsevasse organi kuulaksid esindajad nii rüütelkonna kui ka maavalitsuse poolt. Arhiiv peaks asuma tulevikuski rüütelkonna hoones ja temaga tuleks liita veel vana kubermanguvalitsuse arhiiv, kreisilinnade arhiivid, Tallinna ringkonnakohtu vana arhiiv ja võimaluse piires edaspidi seegi arhiiviaines, mis senini hoidub üksikute isikute käes ja on alalise ohu all hävida. Rüütelkonna komitee nõustus selle esitisega, ühtlasi volitades rüütelkonna peameest tarbekorral tõsta see küsimus üles läbi-

⁷²⁾ A. Feuereisen, Die Gesellschaft für Geschichte und Altertums-kunde zu Riga vor und nach dem Weltkrieg, Kalender und Jahrbuch des Deutschen Elternverbandes in Lettland 1923, Riga [1922], lk. 67.

⁷³⁾ ERKA, TrtÜA, val. toimik nr. 4, 1915—1917. Vrd. õigusteaduskonna dekaani dr. Hedemann'i kiri 30. XI 1918.

⁷⁴⁾ Vestnik Vremennago Pravitel'stva 1. VIII 1917, nr. 119 ja 6. III 1917, nr. 124.

rääkimistel Maanõukoguga ⁷⁵⁾). Sellest maa- või provintsiaalarhiivi loomise katsest, millele on suunatud rüütelkonna arhiivi tegevus juba varem ja mis kirjeldataval ajal tuli rüütelkonnas päevakorda ainult selleks, et hoida oma arhiivi sattumast Maanõukogu otsesse valdamisse, ei tulnud midagi välja. Rüütelkonna arhiiv jäi edasi rüütelkonna juurde, tema ülevõtmise küsimust hiljemini ei puudutatudki Maanõukogu poolt, kus olid sel ajal päevakorras muud määravama tähtsusega küsimused Eesti haldusliku elu korraldamiseks.

Paremini õnnestub Eestimaa rüütelkonnal katse okupatsiooni ajal asutada riigiarhiiv Tallinna. Teatavasti Vene võimud ei hoolinud kuigi palju väärtuslike arhiivifondide eest, mis asusid Toompea lossis. Arhiivi laoruumid olid aastakümneid tuulutamata ja kütmata, osa arhivaale oli niiskusest hallitanud ja kõdunenud, arhiivid ise väga puudulikult korraldatud. Revolutsiooni ajal ja sakslaste tulekul kannatasid arhiivid mitmeti. Saksa sõjavägede saabumisel Tallinna algas Toompea lossis asuvate ametiasutiste arhiivide ja jooksvate registratuuride segipaiskamine. Arhivaalid asutiste ruumes toimetati pööninguile ja keldritesse, lossi tornidesse, tühjade äride ruumesse jne., kusjuures täiesti segamini läks mitmesugust toimikmaterjali. Nende toimikute restaureerimine nõudis Eesti ajal väga palju aega. Lossi pööningul oli rohkesti väärtuslikku kirjavahetust katusest läbitunginud vihmavee läbi „otse sõnnikuks muutunud“. Seesugune arhiivianeene barbaarne segipaiskamine sündis otstarbel, et vabastada senise kubermanguvalitsuse arhiivi ruume, kuhu okupatsioonivõimud kavatsesid asutada ohvitseride kasiino. Eestimaa rootsiaegne kindral-kuberneri arhiiv toodi sel puhul rüütelkonna arhiivi, kuna osa kubermanguvalitsuse arhivaale otsustati müüa Türi paberivabrikule. Ohtlikust seisundist arhiivide päästmiseks astus lõpuks samme Eestimaa rüütelkonna arhivaar P. parun Osten-Sacken, kes koos teiste asjasthuvitatute ringkonnaga kindlasti vastu seisis seesugusele toimetamisviisile ja kelle mõjul okupatsioonivõimud loobusid kasiino asutamisest arhiivi ruumesse ⁷⁶⁾.

Et kindlustada riigiasutiste arhiivide alalhoidmist, võtavad Osten-Sacken ja mõned rüütelkonna liikmed teadusliku arhiivi loomise küsimuse jällegi üles, seekord enam mitte maa- ega provintsiaal-, vaid riigiarhiivi nime all. Seejuures pidi rüütelkonna arhiiv edaspidi jääma rüütelkonna juurde, uuesse loodavasse riigiarhiivi kavatseti aga koondata arhiivid, nagu ülemaakohtu j. t. kohtuasutiste omad, Eestimaa

⁷⁵⁾ ERKA, ERÜA, A. VI 19, Ritterschafts Protocolle 1914—1920, lk. 658—660.

⁷⁶⁾ ERKA, Ülevaade riigiarhiivi tegevuse kohta 1. IV 1921 — 31. XII 1929. a. (masinkirjaline eksempl.), lk. 7—8; ERKA, Riigiarhiivi arhivaar J. Elepson, Märkmeid end. Eestimaa kubermanguarhiivi kohta (masink. eksempl.), lk. 2; R. Övel ja O. Liiv, Eesti riiklikust arhiivindusest. Ajal. Ajakiri 1930, nr. 1—2, lk. 61; O. Liiv, Das Archivwesen in Estland, Archivalische Zeitschrift, III F., 7. Bd., lk. 239.

rootsiaegne kindralkubeneri arhiiv, veneaegne kubermanguvalitsuse arhiiv. Tallinna ringkonnakohtu arhiivist toodigi ülemmaakohtu arhiivi uuem osa Toompea lossi, ühtlasi kavatseti tuua riigiarhiivi ka osa end. Eestimaa kroonupalati arhiivist.

Maapäeval, mis peeti 2. kuni 6. juulini 1918, otsustati maanõunikude v. Ramm'i (Padise) ja v. Wetter-Rosenthal'i (Penijõe) ning kreisisaadik parun Fersen'i (Kloostrimõisa) poolt esitatud Eestimaa riiklikkude arhiivide valitsemise ja paigutamise küsimuse suhtes, et rüütelkonna komitee asja kaaluks ning otsuse teeks⁷⁷). Komitee omal koosolekul 6. juulil otsustas, et juhul, kui kindralkommando on nõus esitiseга, määrata Eestimaa rüütelkonna justiitsarhivaar Paul parun Ungern-Sternberg Eestimaa riiklikkude arhiivide valitsemise etteotsa ja avada arhiivi korraldamiseks vajalik krediit⁷⁸). 11. juulil 1918. a. saadetaksegi vastav esitis keiserlikule kindralkommandole 68, kusjuures eriline arhiivikomisjon, mis pidi koostuma kindralkommando ja rüütelkonna esindajaist, oleks teostanud arhiivi kontrolli⁷⁹). Kindralkommando oli ettepanekuga nõus ja nii algas riigiarhiiv Tallinnas oma tegevust, mis aga suuremaid jälgi ei jätnud, kuna okupatsioonija vältel ta tegevus ei suutnud meie arhiiviolusid märgatavalt parandada. Suurem tähtsus oli aga uuel arhiivil selles, et tema loomisega ja veel rohkem sellele eelnevate sammudega nähtavasti suudeti päästa mõndagi arhiiviosa, mis vist muidu oleks paratamatult hävinenud.

Okupatsioonivõimud viisid lahkumisel kaasa pea kõik oma asutiste kirjavahetused, mis siin nende tegevuse kestes tekkisid ja meile nüüd suure tähendusega oleks. Ainult üksikuid dokumente ja arhiiviosi, mida kas ei suudetud kaasa võtta või hävitada, on järgi jäänud, ja needki on enamasti asutiste omad, mis tegelesid administratsiooni ja tootlustamise alal.

See oli raske pärandus, mida Eesti Vabariigil tuli vastu võtta ka arhiivinduse alal: väärtuslikud arhiivid maalt välja viidud, kohal asuvad arhiivid korratuses või osalt täiesti hävitatud, vastava arhiivindusliku keskkoha ja eriharidusega isikute puudumine, kes oleksid võinud otsekohe kogemustega asuda arhiivinduse korraldamisele. Neis oludes tuli alustada Eesti riikliku arhiivinduse rajamist, mis esitas suuri raskusi neile asutistele ja isikutele, kes meie arhiivide päästmisest huvitatutena asusid tegevusse. Esiteks eraasutised, siis Arhiivikomisjon ja sellele järgnenud Arhiivinõukogu, eesotsas professor A. R. Cederbergiga, on teinud suure kultuurse tähtsusega töö, mis

⁷⁷) Rezess des ordentlichen Landtages der Estländischen Ritter- und Landschaft vom 2.—6. Juli 1918; Reval 1918, lk. 13.

⁷⁸) ERKA, ERüA, A. 19, nr. 326: Aus dem Protocoll der Estländischen Ritterschaft, Ritterschaftlicher Ausschuss am 6. Juli 1918.

⁷⁹) ERKA, ERüA, A. 19: rüütelkonna peamees kindralkommandole 11. VII 1918, nr. 385 ja samane justiitsarhivaarile Ungern-Sternbergile 11. VII 1918, nr. 386.

võimaldās seada ka meie ajaloo uurimise kindlamale teaduslikule ja ajakohasele pinnale ning viis riigi ajaloolise keskarhiivi asutamiseni, milline kavatsus juba 1917. a. päevakorrale tõuseb. Nii on arhiivindusegi alal arenemistee meil eraalgatusist jõudnud riiklikkude asutisteni.

O. Liiv.

Vastureformatsiooni esimene aasta Eestis.

(1582.)

Kaks aastakümnet vahelduva õnnega võitlust Ida-Euroopa suurriikide vahel Liivimaa pärast oli valmistanud oma selja taga hea pinna kääriava ususajandi teise suure laine, vastureformatsiooni, ekspansiooniürituseks siinpool Läänemerd. Usuline võitlus sai poliitilise võitluse reaalseks toetajaks ning leidis vastutasuks hinnatava uudismaa.

Vene-Poola sõja viimset järku vaadeldes ei saa meil olla vähe- matki kahtlust, kuidas katoliku kirik õhinal ootas lahingute lõppu ning Poolale võidusaavutistest tulvil rahulepingut, mis võimaldaks kohe avada oma ristikäiku „ususttaganejate“ maale. Ometi pole seni küllaliselt märgatud, et Poola vastureformatsiooni kiriklikkude juhtide poolt enda liigne sidumine riigivõimuga võttis neilt initsiatiivi. Esimene rahuaasta Kiverova Gorka lepingu järel on ilmseks tõenduseks, kuidas usundiküsimuste suurpolitiika oli riigivõimu käes ning palju vähem oluliseks jäi esimeste kohapealsete preestrite töö.

Rahulepingu sõlmimisest möödus terve aasta, enne kui kohale jõudsid esimesed jesuiitide salgad. Seni kumas kohal ainult nende suurte juhtide, Possevino ja Skarga, fanaatiline, kuid ka fantastiline programm.

See asjaolu, et riigivõim end alul organiseerivalt segas usundite võitluse, näitas ühelt poolt katoliku kiriku siinset nõrkust, ning põhjustas teisalt, Balti protestantlikkude teadlaste perest, Poola aja hindamist sünge vägivalla ajastuna. Nüüdsete uurimuste tulemusena tekkiv reaktsioon, mis avaldumises valgub kohati otse programmi- listeks artikliteks¹⁾, ähvardab põhjuse ta langeda, kui see nii peaks edasi arenema, vastupidistesse liialdustesse. Võib-olla oleks seda poleemika tekitamiseks mõneks ajaks vajagi, sest ikka veel leidub pinda möödunud sajandi ammuiganenud vaadetele²⁾.

¹⁾ Vt. näit. J. Vasar, „Halb“ poola ja „hea“ rootsi aeg; Olion 1930, nr. 8.

²⁾ Mõeldagu siin kõige värske mat käsitlust Liivimaa vastureformatsiooni kohta, Gerhard Kleebergi disseratsiooni Leipzigis 1931. a.: „Die polnische Gegenreformation in Livland“. See uurimus, arvestamata temas esinevat

Tuletagem meelde R. Hausmanni väidet, et Tartu ajaloos, mis on nii rikas saatuse vintsutustest, olevat Poola aeg üldse kurvemaid, ja seda nimelt ränga surve tõttu, mida on kannatatud protestantismist truult kinnihoidmise pärast³⁾. Sääraste vaadete aeg on nüüd ammu mööda. Teame ju, et samasuguseid arvamusi vägivallast ja survest on avaldatud ka Riia kohta. Kuid uemad uurimused on selgitanud, kuidas Riia elavale, hoogsale ja mitmekesisele elule tegi lõpu just Rootsi valitsuse algus 1621. a. Sellest ajast peale esineb Riia peamiselt vaid Rootsi kindlusena ja provintsi sadamalinnana⁴⁾.

Hiljem on Balti-saksa uurijate ringidest avaramate pilkudega ja vabamatena eelarvamuste hirmutavast fantastikast Poola aega Liivimaal jälginud H. v. Bruiningk ja W. Heine⁵⁾. Nende vaadete siira „teadusliku südametunnistuse“ suhtes teeb aga umbusklikuks mõne autori koguni üliagar vastureformatsiooni tunnustamine, mis näit. W. Heine poolt (kuigi anonüümset) on motiveeritud eriti selgelt: ligi neljasaja aasta eest kõlanud ka Väinajõe kaldail hütud — lahti Roomast, kuid ajalugu olevat juhtinud „tagasi Rooma“ ja seda teed ollagi juba paljud baltlased käinud⁶⁾.

Kuid vaatleme nüüd, millistes põhijoontes avaldus esimene samm „tagasi Rooma“, mis tehti kolmesaja viiekümne aasta eest.

Sõdadejärgsel Liivimaal ei olnud usundiküsimus ainsaks problee-

hulka olulisi puudusi ning faktilisi vigu, on juba ilmunisest saadik vanenenud, kuna selles on jäetud kasutamata esmajärgulise tähtsusega allik-
publikatsioone, nagu Ed. Kurtzi „Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583—1614“ (Riia, 1925), Th. Czernay „Fünfzehn Briefe des Fabianus Quadrantinus an den Bischof von Ermeland, Martin Cromer aus den Jahren 1582 bis 1588“, SB Pernau 1901, lk. I—XXXIX jne. Nende andmeid on püütud asendada hädameelse tendentsliteratuuri artiklitega ning tulemused ei ole kõrgemal omaaegseist T. Christiani ja E. Seraphimi töödest. Pealegi puudutab Kleebergi väitekirii Eestit vaid lühidalt riivates ning asetab kogu raskuspunkti Riiale.

³⁾ R. Hausmann, Ueber die Bedeutung der „Jahresberichte der Gesellschaft Jesu“ für die Geschichte Livlands, SB GEG 1885, lk. 239.

⁴⁾ J. Kordzikowski, Aus den Studien im Rigaschen Stadtarchiv, SB Riga 1913, lk. 131—132.

⁵⁾ H. v. Bruiningk, Die Nachwirkungen der Gegenreformation in Livland, SB Riga 1914, lk. 86—94; W. Heine, Miscellen zur Geschichte des Jesuitenordens in Livland, SB Riga 1914, lk. 94—116. — Eestipoolsed uemad vaated on avaldunud peale eeltsiteeritud J. Vasara artikli veel J. Uluotsa kirjutises „Poola-Eesti ajaloolised suhted“, koguteoses „Poola“, Tallinn 1930, lk. 10—19, N. Treumuthi ülevaates „Jooni poola ajast Eestis“, *ibid.*, lk. 35—58, G. Suitsu spetsiaalartiklis „Poola-aegsest kirjanduslikust viljelusest meie maal“, *ibid.*, lk. 157—162, ja Riigi Keskarhiivi toimetiste esimeses vihuses, N. Treumuth — O. Liiv, Polonica Eesti Riigi Keskarhiivis, Tartu 1931.

⁶⁾ [W. Heine], Hagiologisches aus Alt-Livland, Der Katholik, Zeitschrift für katholische Wissenschaft und kirchliches Leben. Dritte Folge, XXVII Bd. (1903), lk. 315.

miks. Esimeses järjekorras tuli hoolitseda administratiivse võimu ja kohtukorralduse loomise eest, samuti päevakorrale tõsta agraarküsimused. Kõik need alad kuuluvad riigi ülesanneteks ja nende organiseerimisele asumine 1582. aastal eeldas riikliku tsentralisatsiooni piiridesse ka vastureformatsiooni algatuste põimimist.

On huvitav, kui järjekindlalt toimus reformide ettevalmistamine. Liivimaa uue õigusliku korra kandvam akt, 4. detsembril 1582. a. allkirjutatud *Constitutiones Livoniae* ei ole tekkinud mingi privileegina või õiguste ja seadluste deklaratsioonina sõja lõpetamise järel, sest möödus ligikaudu aasta, enne kui suudeti ettevalmistavate korraldistega jõuda konstitutsiooni sõnastamiseni.

Eeltööde kasustamist ning maa olukordadega tutvunemiseks aja võimaldamist märkame 1582. a. detsembri teisegi esmajärgulise tähtsusega üriku saabumislugu jälgides. Mõtleme siin Võnnu piiskopkonna asutamise akti. Kuna seda võidi tarvitada ka välispoliitika huvides, kõige enam loomulikult paavsti kuurias, oleksime just siin õigustatud ootama selle akti varasemat deklaratiivset teostumist. Kuid see ei sünni nii. Katoliikliku piiskopkonna asutamine oli otsustatud juba varem, selle väljakuulutamise aga viibib samuti nagu Liivimaa uue põhiseaduse avaldamine, nii et mõlemad aktid said seaduseks peaaegu ühel ajal.

Alul oli kuningal kavatsus restaureerida Liivimaal mõlemad piiskopkonnad, Tartu ja Riia, nagu sellele juba T. Christiani on juhtinud tähelepanu⁷⁾. Kuid, nagu Christiani edasi väitleb, on maa vaesus ja ohvrimeelsete usklike puudus sundinud leppima ainult ühe piiskopkonnaga ning Tartu vahepealse vene piiskopkonna varandusile rajada kavatsetud katoliiklik piiskopkond jäi teostamata.

Mis puutub ohvrimeelsete usklike puudumisse, siis võime sellega olla ühel nõul, kuid maa vaesust ei saa võtta teiseks motiiviks. Tõsi küll, maa oli vaene ja hiljutiste laastavate sõdade tõttu alles raskes majanduslikus kitsikuses, kuid see poleks kuningat takistanud soovivat teist piiskopkonda küllaliselt riigimaadega varustamast. Tartu vene piiskopkonda meelde tuletades võime kõnelda ka ainult maavarandustest, sest muu varanduse vedasid venelased rahupepingu tingimuste kohaselt siit lahkudes endaga kaasa.

Peatudes küsimuse juures, miks ei elustatud Tartu piiskopkonda, peame meelde tuletama, et ka Riia piiskopkond ei ärganud ellu, küll aga tekkis Võnnu piiskopkond. Oleks täiesti ekslik seniste vastureformatsiooni käsitlejatega kooris arvata, et Võnnu piiskopkonna asutamisel on olnud juhtivaks põhimõtteks soov piiskopkonna tsentrumit asetada maa keskkoha, et seda rohkem võimaldada just maa-rahva rekatoliseerimist. Poola alla sattunud Vana-Liivimaa osa pol-

⁷⁾ T. Christiani, Die Gegenreformation in Livland, BM XXXVI, lk. 587.

nud nii suur selleks, et mainitud põhimõte oleks pidanud esinema sundivana, ja teiseks olid vastureformatsiooni propageerijad niivõrd liikuvaks elemendiks, et sadakond kilomeetrit ei võinud olla määrava tähtsusega distantiks. Käsiteldavat küsimust lahendades peame arvestama Liivimaa rekatoliseerimise organisatsiooni ahela kolme lüli: Riia, Võnnu, Tartu, kusjuures esimeses ja viimases arvesse tulevad jesuiitide kolleegiumid. Vastureformatsiooni algupäevadel polnud just puhtmajanduslikel kaalutlusil tarbekas ja kohane asutada kolleegiumi ja rajada piiskopkonda ühte linna. Ning jesuiitide kolleegiumide asutamisel on ikka otse piinliku hoolega arvestatud majanduslikke tingimusi. Piiskopkonna ja kolleegiumi sissetulekud olid enamikus maadest ning raske oli ühe linna lähedusest maadega rahuldada kolleegiumi ja piiskopkonda, kuna nende paigutamine kolme erikohta võimaldas maade doneerimist palju otstarbekohasemalt. Teamegi, et Riia kolleegiumi maavarandus ei asu laialipillatult üle kogu provintsi, vaid koondatult Riia läheduses, samuti on Võnnu piiskopkonna maavarad ringi ümber Võnnu, ja Tartu kolleegiumi maavarade asendi jälgimisel leiame sama pildi. Seega arvestati eestkätt sobivamaid majanduslikke tingimusi ning alles selle järele usupropaganda taktilisi motive.

Nagu näeme, oleks olnud võimalik ka Tartu ümbrusest maad anda uuele piiskopkonnale, kuid nende maade kasutamise tulukus ei oleks suutnud tõusta vajatava määrani. Eriti Tartu ja selle ümbrus oli rahvastiku tiheduselt nii allamäge veerenud, et just siia kavatseti rohkemal määral juhtida kolonistide voolu, nii oli siin küll palju tühja maad, kuid sellest polnud rohkem saaki loota kõigile, sest kroonumaid vajati peale usupropaganda toetamise veel muudekski ülesandeks⁸⁾.

Samal ajal, kui riigivõim nii vastutulelikult soodustas vastureformatsiooni algatamist Liivimaal, tuli intriige ja takistusi sealt, kust neid võis oodata kõige vähem. Nimelt kujunesid õige teravaks suhted Antonio Possevino ja nuntsius Alberto Bolognetti⁹⁾ vahel. Mõlemale oli selge Liivimaa rekatoliseerimise tähtsus ja selle võimalikkus, kuna küsimuseks jäi, kes pidi pärima selle juhi au ja hiilguse.

Bolognetti ei suutnud ületada oma liikuvat ja diplomaatlikumat vastast ning tõttas teda omalt poolt süüdistama liigeses ettekippu-

⁸⁾ Võnnu piiskopkonna asutamise eeltöist ja -ürikust vt. lähemalt N. Treumuth, Jooni poola ajast Eestis, koguteoses „Poola“, lk. 42—43.

⁹⁾ Paavsti nuntsius Poolas, Alberto Bolognetti, oli omaaegseid nimekamaid kirikumehi. Sünd. 1538. a., teotses alul Bologna ja Salerno ülikooli professorina, oli nuntsiuseks Firenzes ja Veneetsias, siis Poolas 12. aprillist 1581 kuni 1585. a. veebruarini. Nimetati kardinaliks 13. detsembril 1583. Suri 9. mail 1585. — Vt. H. B i a u d e t, Les Nonciatures Apostoliques permanentes jusqu'en 1648. Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia B II 1 (Helsingi 1910), lk. 255.

mises. Teatavasti sõitis Possevino Venemaalt tulles Riiga ning sealte kohe Itaaliasse. Ta ei olewat teadnud, et Bolognetti poolt oli juba esitatud aruanne nende vahendite kohta, mis võetud kasutamisele Liivimaal mõlema piiskopkonna elustamiseks, jesuiitide kolleegiumide asutamiseks jne. Selle tõttu kirjeldanudki Possevino kardinal-riigisekretärile kõike senisaavutatut oma isikliku töö viljana¹⁰⁾. Possevino omakorda leidis hea etteheite, miks Bolognetti isiklikult ei sõitvat Liivimaale, millist süüdistust küll Bolognetti energiliselt püüdis tõrjuda, rõhutades, et ta pidanud Varssavi jääma eriti tähtsail põhjusil¹¹⁾.

Bolognetti teatel oli Possevino tegelikult saadetud Riia ja Kolosvari kolleegiumi korraldamiseks, kuid kolleegiumide asemel figureerivat tal kõikjal provintsid ning ta misjoni raamid ulatuvat ikka kaugemale. Eriti selgesti näitavat seda Giulio Sansedonio kiri Bolognettile, et see teda soovitaks Possevinole või vastavalt mõnele teisele mõjuvõimsale isikule, kui tuleb teoksile Liivimaa piiskopi määramine. Ja siis, kui Possevino jõudnud tagasi Itaaliast, jutustanud Bolognetti talle kõik, mis vahepeal õnnestunud toimetada, seletanud, et on juba kindlustatud katoliiklase määramine Liivimaa kuberneriks, on leitud piiskopp' ja otsustatud piiskopkonna varustamine maadega, on korraldatud jesuiitide tegevus, Tartusse on määratud neli jesuiiti, lootes seal ajajooksul samuti kolleegiumi avada nagu Riias, — kõike seda kiitnud Possevino, kuid olnud täiesti ilmne ta tusk, sest alles hiljuti püüdnud ta paavsti veenda, kui paratamatult vajaline on tema, Possevino, viibimine Liivimaal¹²⁾.

Neis andmeis ei tarvitse siiski näha Bolognetti üldist vihavaenu jesuiitide vastu. Kirjas oma vennale 20. veebr. 1583 ütleb ta end täiesti tunnustavat jesuiitide paremat sobivust diplomaatia alal, kuna nad võivat ülesandele täielikult anduda, ilma et tarvitseks mõelda ainelistest tuludest või ametikõrgendustest. Possevinot salvates lisab

¹⁰⁾ Possevino teinud seda ometi nii osavate sõnadega, mis teinud võimatuks valelt tabamise („Usò però parole tali, che quando fusse stato ripreso di mendacio si saria potuto salvare“), — väide, mis lubab süüdistust näha pisut otsituna.

¹¹⁾ E. Šmurlo, Opisj poljskoi nuntsiaturõ XVI veka; Rossija i Italija, Sbornik istoričeskikh materialov i izsledovanii, kasajuščihsja snošenii Rossii s Italiei, lk. 385—386. Possevino vastu sihitud süüdistuste kohta vrd. ka L. Boratyński, Studya nad nuncyaturą polską Bolognettego (1581—1585), Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział hist.-filoz., Serya II, tom XXIV, lk. 76—88. — Et Bolognetti 1582. a. ega ka hiljem Liivimaale ei tulnud, tundubki meile küllalt mõistatuslikuna, kuigi teame ta erilisest soovist alati kuninga läheduses viibida. (L. Pastor, Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration, IX (1923), lk. 680—681). Ometi oli ta koos Radziwilliga kavatsenud laiaulatuslikku visitatsiooni (*ibid.*, lk. 682), kuid ei tulnud Liivimaale ka siis, kui Radziwill teostas selle visitatsiooni.

¹²⁾ E. Šmurlo, op. cit., lk. 386—388.

aga Bolognetti kohe juurde, et siin võivad peituda ka hädaoht, sest kuna midagi pole loota paavstilt, võiks auahne jesuiit siirduda kaas-aegsetelt tähelepanu ja heakskiidu püüdmisele¹³⁾.

Jättes kõrvale Bolognetti poolt esitatud süüdistuste sihilikkuse, leiame ta kaebustest terve rea uusi ja huvitavaid andmeid siinse vastu-reformatsiooni esimese aasta kohta. Nende andmete varal võime kontrollida seni sissejuurdunud vaateid, mis Possevino asetavad Põhjamaade rekatoliseerimispüüete peaaegu ainutsentraalseks isikuks. Muidugi ei saa ka nende andmetega tutvumise järel eitada Possevino tegevuse avaraid piire ja tulemusi, kuid nüüd võime juba näha ka teisi tegelasi neile väärikalt kuulavas valguses.

Süüdistused Possevino vastu ei esine ainuüksi Bolognetti poolt, sest üldiselt sama iseloomu omavad jahedad suhted tema ja nuntsius Caligari, Bolognetti eelkäija, vahel. Kuni Possevino piirdus ainult Rootsi küsimustega, olid tema ja Caligari suhted väga sõbralikud, kuid murrang tekkis kohe, kui Possevino tuli Poolasse ja surus Caligari tagaplaanile, kõrvaldades teda kõigist Bathory ja Ivani vahelistest läbirääkimistest. On võimalik tõendada, et Possevino Caligarile, samuti nagu Bolognettile, loobus oma kavatsuste avastamisest ning et samuti toimis ka kiriklik keskvõim¹⁴⁾.

Otse vastupidiselt sellele on Liivimaa rekatoliseerimisritust hõlbustavalt mõjutanud kuninga hea vahekord nuntsiusega. Veel enne kui Stephan Bathory saatis Possevino kaudu paavstile aruande omast rekatoliseerimise-sõbralikkusest ning sellekohastest sammudest Liivimaal, tegi ta seda Bolognettile. Selles kirjas 17. aprillist 1582 teatab ta, et on juba kõik sammud astunud hea korra maksmapanekuks. Mida kuningas „hea korra“ all mõtles, näeme kohe järgmiste toimingute loetelust: Riias on luterlastelt ära võetud kaks kirikut ja antud katoliiklastele, piiskopkonna elustamine on võimaldatud ja ärasõidu puhul jätvat ta kohale isikud, kes hoolitseksid selle „hea korra“ eest provintsis, kus kaua enam pole olnud õiget korda („a qua diu exulabat bonus ordo“)¹⁵⁾.

Peame tunnustama, et kuningal mõneks ajaks ongi õnnestunud Liivimaale rakendada väljapaistvaid usumehi, nagu P. Skarga, J. D. Solikowski ja F. Quadrantinus.

¹³⁾ E. Smurlo, op. cit., lk. 371.

¹⁴⁾ L. Boratyński, I. A. Caligari, Nuncyusz Apostolski w Polsce (1578—1581). Bulletin International de l'Acad. d. sciences de Cracovie, Classe de philologie, Classe d'histoire et de philosophie, Année 1915, lk. 158. — Parima ülevaate Caligari tegevusest annab allikpublikatsioon: I. A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia Epistolae et acta 1578—1581. Edidit Dr. Ludovicus Boratynski. (Monumenta Poloniae Vaticana IV); Cracoviae, 1915.

¹⁵⁾ A. Theiner, Annales ecclesiastici, III; Romae 1856, lk. 340—341.

Juba varakult oli kuningas pöördunud paavsti, jesuiitide ordukindrali Claudius Aquaviva ja Ermlandi piiskopi Martin Kromeri poole sobivate isikute saamiseks usupropagandatöölle Liivimaal. Vastavate isikute kohalejõudmiseni pidi jääma siia kas Skarga või M. Laterna¹⁶⁾, tegelikult jäid alul küll mõlemad.

Skarga on Liivimaa vastureformatsiooni ajaloos endale võitnud kindla koha teotsemisega Riias ning kaasabiga Tartu ja Riia kolleegiumi rajamisel. Ka muidu on ta tegevus õige ulatusrikas ja mitmekesine, kuigi maa-alaliselt Possevino tegevusega enam piiratud. Käsitelles vastureformatsiooni Eestis, ei saa mööda Skarga sotsiaalsetest ideedest, mis oma aja kohta on küllalt radikaalsed ja milliste kohaselt hiljem leiame olevat konstrueeritud nii mõnegi Liivimaal teotsenud jesuiitide sammu. Skarga esindas vaateid, mis pidid olema ka siinsele aadlile pahandavaks ja kibedaks uudiseks. Kõigiti oli ta põhimõtteks vastu astuda aadlile, sellele aadlile, kes just noil päevil ikka jõurikkamaks sirgus, lammutades riigitunnet ja lõhkudes sotsiaalset fasaakaalu. Selles suunas on Skarga teotsenud nii hoogsalt ja julgena, nagu vahest vaevalt keegi pärast teda Poolas. Otse uueaegse vaimuna esines ta talupoegade eestkostjana, kuigi ka siin mitte usuliste tagamõteteta, sest Poola talurahvas oli reformatsioonist veel puutumata, samuti nagu seda oli ka Liivimaa talurahvas sisuliselt. Skarga soovis näha talupoega õiguslikult ja majanduslikult kindlana ja nõudis, et senise õiglusetuse asemele astuks lepingu läbi normeeritud vahekorrad¹⁷⁾, esindades seega vakuraamatute süsteemi, millistele pidi koonduma ka Liivimaa huvi. Siiski pole Skarga, truuks jäädes oma ühiskondlikult erapooletule seisukohale, mingi aadlivihkaja. Aadel näib talle, tarvitades Paczkowski poolt rõhutatud võrdlust, mägestikuna, millelt alguse saanud allikad kannavad viljakat elujõudu avarale sotsiaalsele lausikmaale¹⁸⁾.

Skargat ootasid siiski suuremad ülesanded Poolas ja siia suutis ta jätta peamiselt vaid algatusi ja ideid.

Esimeste lihtpreestritena algasid vastureformatsiooni teostamist Ermlandi piiskopi M. Kromeri poolt siia läkitatud Fabianus Quadrantinus, Erthman Tolgsdorf ja Andreas Krüger¹⁹⁾, kuna juba veebruaris

¹⁶⁾ Ed. Kurtz, Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu, lk. 5.

¹⁷⁾ J. Paczkowski, Staat und Gesellschaft in Polen im Urteil des Jesuiten Skarga. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte II (1912), lk. 541.

¹⁸⁾ J. Paczkowski, op. cit., lk. 549.

¹⁹⁾ Eichhorn, Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst. Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermland, IV 1—2, lk. 432—433. — Fab. Quadrantinese tegevuse kohta Pärnus vrđ. Th. Czernay, Fabianus Quadrantinus und die Gegenreformation in Pernau, SB Pernau 1899—1901, lk. 128—148; *id.*, Fünfzehn Briefe des Fabianus Quadrantinus an den Bischof von Ermeland, Martin Cromer aus den Jahren 1582 bis 1588, *ibid.*, lk. I—XXXIX; *id.*, Elf

Zamoyski poolt Tartusse jäetud preester Lamkowitz ei ole suutnud, seni teadaolevail andmeil, midagi energilisemalt teostada.

Quadrantinuse kogu energia rakendati Pärnu pööramiseks tagasi katoliku usku. Meeleolu on olnud Quadrantinusel alul õige ülev ja pateetiline, lootused koguni romantilised. Ta tunnistab küll, et alul ilma mingi kahtluseta tuleb kannatada suuri raskusi isegi neis tarvetes, mida vajab keha, kuid kõike tulla kanda Kristuse pärast vapura vaimuga. Mis puutuvat ta enda isikusse, siis olevat ta valmis kõiki oma võimeid pühendama töö eduks, olles valmis tarbekorral oma elugi ohverdama! Olundi viletsuse lõenduseks on ta kirjeldus Liivimaa kirikuoludest 1582. a.: kirikud on Vene valitsuse alla kuulunud osas rüüstatud, ei leidu armulaua-karikaid, puuduvad ametiriided ja muudki kirikutarbed. Tööd on sellel „viinamäel“ nii palju, töölisi aga nii vähe. Mis ime siis, kui needki vähesed lubavad kõiki jõude pingutada. Kuid neile pateetilisile puhanguile järgnevad tegelikule tööle asudes kohe pessimistlikud akordid, varsti igatses Quadrantinus siit ära, kuigi enne oli lubanud tarbekorral elugi ohverdada siinsete asjade eduks.

Pärnusse ilmus Quadrantinus uhke käskijana ja mõtles vastureformatsiooni teostada ametlikkude käsklustega, kuid just selle tõttu sai vaigistamatu opositsiooni osaliseks, mis ta töödele andis lõpuks väga vähe tulemusteõnne. Küll avaldas mõju Quadrantinuse vaimne isik, sest näit. saksakeelselt jutlustades oli ta võrratult ees sellest, mida Pärnu kogudus oli harjunud kuulma omalt õpetajalt. Selle kindlustuseks oli Quadrantinuse kirjaniku-kuulsus, eruditsioon ja kindlasti mitte viimasena ta aateline paatos. Vastureformatsiooni preester, kes oma raamatute tõttu oli tuntud kirjandusilmas ja kes viimaks tee leidis kuninga õuekonda, teotsedes seal kõrvuti Skargaga, pidi suutma võrratult paremini jutlustada kui üks tähtsuseta, kohalik väikelinna protestantlik pastor. Kuid, nagu mainitud, varises kogu ta mõju kärstise, mitteköllalise vastutulelikkuse ja riigivõimult abiotsimise tõttu. Veelgi oli sajand, mil ametivõimuga ei saanud usuvahetus teostada ja läbi suruda seal, kus tõstis pead kas või pisemgi opositsioon.

Erilise huviga puudutas Quadrantinus ka üldpoliitilisi küsimusi, neis pealegi järjekindlamat seisukohta avaldades, kui Pärnu rekato-liseerimistaotluste „sisepoliitikas“. Korduvalt tegi ta poliitilisi rännakuid Riiga asehaldur Radziwilli juurde. Kirjades esineb sageli viipeid „ketserlike rootslaste“ poole ja lootusi Poola võidukate rel-

weitere Actenstücke aus dem Bischöfl. Archiv zu Frauenburg in Ostpr., SB Pernau 1901—1903, lk. 203—239; K. K u n d z i n š: Pretreformācijas laikmeta dokumenti par Livoniju Varmijas (Ermelandes) bīskapijas archivā, Frauenburgā (Rītrūsijā). Latvias Universitātes Raksti IX (1924), lk. 15—30; N. T r e u m u t h, Jooni poola ajast Eestis, lk. 48—49.

vade ulatumisest ka Eestimaale²⁰⁾. Nii esineb meile Quadrantinus klerikaal-militaristliku patrioodina, millist joont me vaevalt suudaksime leida Tolgsdorfi ja Krügeri avaldusist. Ainus otsene Eesti ala rekatoliseerija 1582. a. oli oma suurte eeskujude kõrval samuti kõrge lennuga, ja tõsine „maarahva rekatoliseerimine“ algas alles järgmisel aastal, kui Tartusse jõudsid esimesed jesuiidid.

Säärastes üldjoontes avanevad meile vastureformatsiooni esimese Liivimaa-aasta probleemid. Mõningad neist, nagu näit. koloniseerimisküsimus vastureformatsiooni teenistuses, esimeste kohapealsete preestrite majanduslik olukord, piiskopi määramise küsimus jne. on niivõrd omaette terviklikeks küsimusteks, et ei mahu üldjoonte raami.

Nii ei ole „esimene aasta“ hoogne rekatoliseerimise aasta, vaid eeltööde ja organiseerimise aasta. Saavutatud väline rahu näis pealegi veel ebakindlana, mis omakorda seda enam tingis organisatsiooni vajadust. Katoliku kirik ei olnud siinse organisatsiooni loomiseks sel ajal veel võimeline, kõrgemad kohapealsed juhid, Bolognetti ja Possevino, laskusid omavahelistesse intriigidesse, preestrite-propagandameeste vähesus on otse üllatav. Säärases olukorras jäid täiel määral vabad käed riigile, ja riigivõim panigi esimese aluse siinsele katoliiklikule restauratsioonile, millele sisu ja energia töid jesuiitide ordu paatrid ja vennad järgmise aasta kevadel.

Ning juba esimene aasta näitas kodanikkude ja aadlike kühile, kes Poola vastavate kihtide laiemate vabaduste püüdeid pidid tundma ja sedasama ihaldama, et neile riigivõimu poolt on vastu seatud veel üks võim, fanaatiline ja kõrgete kavatsuste lennuga kirik, kes ähvardas oma võimu alla haarata, täiesti huviühtlaselt riigiga, kõigi üli-
muskihtide aluspinda — maarahvast. Sellega määras Liivimaa vastureformatsiooni esimene aasta ka kõigi järgmiste usuvõifluse aastate ilme, mis pidi olema poliitiline kiriklikult ja riiklikult.

Nikolai Treumuth.

Jakob Hurda kõne esimesel eesti üldlaulupeol 1869.

Eesti rahvusliku ideoloogia kujunemisel ärkamisajal ja rahvuslikus juhtkonnas tekkinud programmiliste sihtjoonte levitamisel laiemasse rahvahulkadesse etendas õige silmapaistvat osa noore kooliõpetaja Jakob Hurda kõne, mille ta pidas esimese eesti üldlaulupeo

²⁰⁾ Vt. ka W. Heine, Ueber einige noch nicht genügend beachtete Quellen zur Geschichte der Gegenreformation in Livland; Rigasche Stadtblätter 1894, lk. 349.

tegelasile ja kuulajaile 19. juunil 1869 Tartus „Ressource'i“ seltsi aias. Selle kõne teksti, mis alul oli kavatsetud võrdlemisi pikana, koostas Hurt aegsasti enne laulupidu ja redigeeris seda hiljemini vähemalt kaks korda, nagu seda võib järeldada vastavaist märkmeist säilinud kõne käsikirjas. Redigeerimisel ei teinud ta olulisemaid sisulisi muudatusi, vaid püüdis teksti ainult lühendada. Nii esineb kõne käsikirjas õieti kaks redaktsiooni, mis mõlemad on omaette huviväärivad. Esimene, kärpimata redaktsioon on väärtuslikuks materjaliks eesti rahvusliku ideoloogia kujunemise ajaloole, eriti selle ideoloogia põhjendamiseks Hurda poolt esitatud argumentatsiooni ja ühtlasi ka autori ühiskondlik-politilise maailmavaate tundmaõppimiseks. Teine, kärbitud redaktsioon on pikemais kaalutlusis küpsenud tulemus, mis autori arvates vääris vastutusliku, põhilise ja programmilise suursõnena esitamist laiemaile hulkadele.

Tegelikult aga ei teostunud koostatud teksti ettekandmine kärbitudki redaktsioonis. Seda takistas enne kõnet alanud suur vihmasadu, mille kohta kirjutab „Eesti Postimees“ (1869, nr. 28): „Teisel kontserti päeval, ehk teise sõnnaga: kesk piddoaeal olli pea-piddokõnne piddada ja sellega tahtis Hurt tänna peale hakkata. Agga säh, seal tulli vihm, nisutas kõik ärra ja sundis ka kõnnet lühendada. Kõigest piddokõnnest, mis pahha ilma pärrast piddamata piddi jäma, võttis Hurt lõppetusest kolm asja välja.“ Ja nii esitaski Hurt oma kõnest ainult väiksema osa, umbes $\frac{1}{3}$, mis tema „kolme soovina“ on jäänud tuntuks eesti haridusloos (vrd. M. Kampmann, Eesti kirjanduseloole peajooned, 1913, lk. 63—64). Nii kujunes siis Hurda kõnest täiesti juhuslikul põhjusel veel kolmas redaktsioon, mille täpsam kuju meid eriti huvitab. Sest seda tuleb ettekandena arvukale kuulajaskonnale esimese eesti üldlaulupeo mõju hindamisel oluliselt arvestada.

Selle kolmanda redaktsiooni täiesti täpsat kuju meil ei ole ja vaevalt seda üldse kunagi oligi, sest Hurt määras oma kõne ulatuse alles peoplatsil alanud vihmajärgu mõjul. Tal oli kaasas varemini valmiskirjutatud tekst, mis ettekandmisel märjaks sai, milliseid jälgi ta säilinuna Hurda kirjakogus kannab praegugi. Esitades sellest ainult osa, tegi ta ettekantuski mõningaid muudatusi. Nende jälile saame Hurda enda poolt hiljemini, nähtavasti sama 1869. aasta sügisel soomlase mag. Svani jaoks koostatud teksti abil, milles ta püüdis restaureerida oma kõnet ettekantud kujul.

Hinnates Hurda ajaloolise kõne iga redaktsiooni kui ajalooallika eriväärtust, esitamegi siin nad kõik, võttes aluseks kõne käsikirja, mis asub EKIA-s (= Eesti Kultuuriloolises Arhiivis), Hurda kirjakogus, mapp nr. 37. Esimese, kõige laiema redaktsioonina esineb järgnev tekst täies ulatuses. Teise redaktsiooni saamiseks tulevad välja jätta osad, mis pandud sulgudesse []. Kolmanda redaktsioonina, mille autor kõnena ette kandis, esineb tekst, millest välja jäetud sulgudesse ◇ pandud osad, kuna vastavad muudatused (peale mõningate sõnade ümberpaigutuste ja ortograafiliste erinevuste, mis avaldavad suurt kõikumust) esinevad joonealuses. Selle

lühendatud redaktsiooni (tsit. LR) aluseks on Hurda poolt Svani jaoks koostatud tekst, mis asub EKIA-s ERM-ile kuuluvas B. F. Godenhjelmi kogus.

Kõne esialgsele tekstile on Hurda enda käega peale kirjutatud „Pido-kõne 19. Mail 1869“ ja Svanile määratud tekstile „Laulu-pido kõne 19. Mail 1869. Pidanud J. Hurt.“ Daatumiga on mõlemail kordadel juhtunud ilmne eksimus, mille asemel peaks olema: 19. juunil 1869.

H. Kruus.

Armsad Eestivennad! Ausad külalised!

Neil pido päivil on juba nii-paljo räägitud ja kõnesid peetud, et mõni vahest jo liiaks paneb, kui ka mina veel viimati Teie sekka astun ja Teilt kuulmist soovin. Aga ma loodan, et pitkad ja rõõmsad pidode päävad mind vabandama saavad. See'p see vana Eesti viis ja kombe jo on, et meie muido palju suud ei kuluta, kui see ka mitukord väga tarviline ja kasuline oleks, aga kui mehed pido paika kokko kogovad, kül siis süda sulab ja keele paelad lahti pääsevad, nii et mõnikord julgust ja juttu üle arvogi saab. Kaunis rõõmu-püha, mis meil nüüd käes, on ka mino südame iseäranis sulatanud ja mõne kohmetand mõtte elavaks teinud, — ja kellest süda keeb, sellest suu hää meelega kõneleb. Palun siis ka mind mõneks minutiks kuulda võtta. Vahest saab mõni sõna Teilt, armsad Eestivennad ja ausad külalised, meeles peetavaks arvatama ja pido-päävade mälestust mõnusamaks tegema⁽¹⁾. Meil Eestlasil on veel mõnigi hää asi tõine tõisega ajada ja mõnigi tarviline sõna seletada, kui üleüldine Eestirahva lugu veel parema ja kõrgema korra peale peab saama, kui ta müüd on. [Meil on veel mittu asja avalikult arutamata, mis arutamata ei või jääda. Sellepärast loodan mina, et keegi seda ülearvoliseks ei saa pidama, kui mina täna siin Teie ees mõne niisuguse kohmetanud Eesti mõtte ette panen ja teda avalikult arutada aitan.] Ma arvan, et see, mis mul iseäranis selsinatsel priikslaskmise rõõmu-pühal ütelda on, selle lühikese küsimusega kokko võib võetud saada: „Kudaviisi tuleb meil Eestlasil kallist priiust, mis viiekümne aasta eest jälle tagasi saime, tõeste kasulikult pruukida?“ [Selle küsimuse pääle tahan mina nüüd lühedelt kostja ja omad arvamised avaldada.]

¹⁾ LR, lk.: 1 „Ma pidin pido-komité soovimise järele täna Teile pitkema pido-kõne pidama. Seda praegu keegi mult ärgu lootku. Suurem jago kõnest on ära vettinud ja kojo jäänud, kõne peenem ots aga vihma pärast siia saanud. Mis ma Teile siin ette panna võin ja tahan, on kolm soovimist. Mulle on nemad pääasjad, mis tähele panemata ei tohi jääda, kui Eesti rahvas veel enam edasi tahab saada ja mõnesugused vead peavad paranema.“ — Et kõne autoril on „kojo jäänud“, on nähtavasti ainult ilukõneline väljendis. — Siit kuni järgmise suluni) lk. 53 on osa kõnest ettekandmisel täiesti välja jäetud.

Kudaviisi tuleb meil kallist priiust tõesti kasulikult pruukida? Enne kui priiuse pruukimisest rääkida võime, peame teadma²⁾, mis priius ehk vabadus ise on. Kõikide mõtted, nõnda kui teame, ei käi siin ühte. Prii inimene ei ole mitte see, kes kõigiti oma pääd elab, mingisugusest säädusest, ei inimeselikkust ega jumalikkust hooli, kes seda teeb ja nõuab, mis tema süda ja tuju igakord soovivad. Oleks seesugune inimene prii inimene, siis peaksime tunnistama, et kurjategijad ja hulgused üksina täieste priid on ja et mida hullemine keegi oma tuju järele tallitab, seda enam tema kallist priiuse andest osaline. Ei! Mõistlik meel ei saa niisugusid käest läinud loomi ilmiski vabaduse lapsiks nimetama, vaid meelevallatumiks ehk, sedamööda, kuidas nende elo teed ja teod on, ka vargadeks, mõrtsukateks ehk muido kurjategijateks. Et niisuguste põlv mingisuguse priiuse põlv ei ole, sest näeme päeva-selgeste ära, et ka priiusel omad piirid. Aga mis on priiuse piirid? Kuda peame neid tähendama ja äratundma? Priiuse piirid on 1) igavesed jumalikkud seadused ja 2) ajalikkud inimeste säädused, mis mõistlikud ja valgustatud mehed oma kaasvendade kasvoks ja riigi ehk maakonna õnneks annavad. Igavesed elo säädused on Jumal meile ja nimelt iga ühele südamesse kirjutanud, ka paganale, ka kurjategijale, ja on see säädus seesama, mis meie südame tunnistuseks. Seesama ütleb meile, mis Jumala ja inimeste ees õige, mis kuri ja kõver; seesama mõistab meid kibedaste hukka, kui meie vahest temale vasta teeme ja tema käskudest üle astume. Ja suur on südame-tunnistuse võimus: ka kõige kurjema kurjategija sees on ta veel elav, manitseb, noomib, kaebab, karistab ja mõistab hukka ja sagedaste väga raskeste. Meie teame jo, et enam kui ükskord ilmas kurjad inimesed, ilma et keegi neid oleks teadnud ehk mõistnud sundida, ise omad kurjad tööd avaldasivad ja kohtu ette astusivad, surma palka otsima. Ja kes ajas neid seda tegema? Nende oma südame-tunnistus! Südame-tunnistus on üks jumalikk hääl meie sees, üks jumalikk seadus, meie südame tahvli peale kustutamata pookstavidega kirjutatud. Seesama on ka inimeste priiusele piiriks, kui kaugele tema oma tegodega tohib minna, ja juhatajaks, mis ta hea tee peal peab tegema ja jätma. Selle järele peame ütleva: Üks tõeste vaba ehk prii inimene ei saa ilmiski midagi oma hea südame tunnistuse vasta tegema, vaid seda täitma, mis see [tema] käsib. Tema ei saa ülekohut tegema oma kaasvendadele, tema ei saa võõra vara enesele püüdma, tema ei saa usku salgama, mis tema südame tunnistus õigeks Jumala ja inimeste ees arvab, sest tema elab ja tallitab jo oma südame-tunnistuse järele, ja südame-tunnistus mõistab neid asjo hukka. Südame-tunnistus on üks püha säädus ja kallid inimesele antud Jumala kingitus. Õn' selle mehele, kellel tema elav on ja kes

²⁾ Eelneva lauseosa asemele on kõne käsikirja äärele märgitud pliiat-siga: „Selle peale ei või meie muido täiesti kosta kui peame ühtlasi ka ära seletama ja teada saama.“

tema healt kuuleb. Kahjota ja nuhtlusest ei saa keegi temale vasta elama ja kes teda tõise inimese juures tahab rikkuda, ära lämmatada ja roojastada, teeb suurt pattu Jumala ees. Aga kes ise oma kurja himodest enam hoolib kui heast südame-tunnistusest, kes nende järele oma elo ja teod juhatab ja südame-tunnistuse manitsuse healt kuulda ei taha, ega jõua, — see on tõeste ori, sulane, — patu ori ja kurja sulane; ta on seotud ja võrku võetud, — seotud pimeduse paeltega ja vangki võetud vale võrku. Niisugune inimene ei ole prii, vaid patu päris ori ja see orjus on kõige raskem maailmas. Mul ei ole tarvis seda pikemalt ära seletada. Iga päävane elo annab tähele paniija inimesile seletusi iga sammu peal. Tahad sina siis, armas Eestivend, tõeste vaba inimene olla, siis kuule oma südame tunnistust ja ära tee temale vasta! — Aga Jumal on oma tahtmist ka tõistviisi, kui südame-tunnistuse läbi avaldanud. Igavest Jumala seadust leiame ka muial kui inimeste eneste südames. Meie oleme siin kõik ristiinimesed ja teame jo lapse põlvest saadik, et Jumal inimestele oma püha kirja on annud, kus ta oma püha tahtmist ja käsku valgustatud meeste suu läbi ja viimselt oma Poja, meie Önnistegija läbi on ilmutanud, — meile kõigile valgustavaks küünlaks elo tee pääl. Et need kallid käsud, juhatused ja õpetused, mis meie pühas kirjas leiame ja loeme, mitte üleearvolised ei ole, vaid tarvilised, vaidlemata väga tarvilised, tuleb sest, et inimeste südame tunnistus [igal ühel] mitte täieline, selge ja kõigiti terav ei ole. Kuri, mis meie küljes kui paha tõbi kinni on ja meiega suureks kasvab, on omad kurjad juured ka südame tunnistusse ajanud, teda rikkunud, Jumala seaduse sõnad sääl segaseks teinud, nii et meie vaimu silm enam neid igakord selgeste lugeda ei seleta. Ehk tõisiti ütelda: Patu pärast on meie südame-tunnistus mõnel tuim, mõnel nõrk, mõnel eksija, mõnel ei räägi tema ajoti sugugi, ta magab, — ja pattused südame himud tegevad ja tallitavad, mis ise tahavad. [Mino tahtmine ei ole siin mitte, Teile — armsad Eestivennad ja ausad külalised — juhtlust pidada Jumala seaduse pidamisest ja pruukimisest pühast kirjast seletust teha, ega tema kallist hinda siin kiita; see ei ole seekord mino ammet. Mina pean aga niipaljo üttelema: Jumala püha seadus ja tahtmine, mis pühas kirjas meile ilmutatud,] on inimeste südame-tunnistusele toeks, abiks, küünlaks, juhatajaks ja parandajaks. Tema täiendab seda, mis südame tunnistusel puudub, tema kuulutab seda, mis pattused inimesed iseenesest ei tea ega taha. Tema ütleb sääl, kus inimeste tunnistused mitmesse arusse lähavad, selge ja valjo häälega: seda pead sa, inimene, tegema! Seda jäta sina tegemata. Pea käsib ta oma sõnaga: Sina pead! Pea keelab ta kangeste: Sina ei pea! Nii ei või keegi kahe vahele jääda, mis tal teha ehk tegemata jätta. Ja see on meile nõrkadele õnneks, kui hea poole püame, aga ka raskeks ähvarduseks ja nuhtluseks, kui vastu tõrgume ja hukkatuse tee peale astume ja teda julge meelega käime. Jumala avalik ja selge tahtmine pühas kirjas on [nagu tõiselt poolt] jälle piir, mis Jumal ise inimese priiusele on seadnud. Teda rikkuda, temast üle ajada, Jumala püha käsule vasta teha ja elada

on pat ja pat on igakord orjus ja mitte vabadus. Kes pattu teeb on patu ori ja sulane, ütleb apostel Paulus lühikeselt ja kes jõuaks seda valeks tunnistada kui terava silma ja tõe meelega elo, olemisi ja inimeste tegosid tähele paneb. Mul ei ole aega ega ametit, siin pikemalt sest edasi rääkida. Ma pean siin aga seda kindla sõnaga tunnistama: Vaba inimene, tõeste vaba, on see, kes Jumala käsu sõna kuuleb, tema järele oma elo seab ja juhatab. Tõeste prii inimene saab ka jumalakartlik olema. Tõsine priius on nagu mõni kallis vara, mis aga nii kaua kalliks ja kauniks jääb, kui teda Jumala seaduse laekas hoietakse. [Ehk ta on nagu mõni lil', mis aga siis õitseda ja sugu kanda võib, kui kindel müür teda meelevallatuse ja metsaliste eest kaitseb.] Pääle jumaliku seaduse, mis meie omas südametunnistuses elab ja Jumala sõnas ilmutatakse, leiame meie igas riigis ja igal maal, kus rahvas juba vähegi korralist ello elavad, ka inimeste tehtud seadusi ehk riigi seadusi. [Mis tarbeks siis need veel, kui Jumal ise jo on avaldanud ja kuulutanud, mis inimesed peavad tegema ja mis eest ennast hoidma? — saab ehk mõni küsima. Kas siis Jumala seadused iseenesest täielised ei ole, et inimene, nõrk inimene neid veel peab täiendama ja toetama? Selle peale peame kostma: Nõnda kui kõik, mis kõigevägevama Jumala käe läbi ilmas loodud ja seatud, täieline ja hea on, ilma et ta mingisugust inimeselikku parandamist tarvitaks ehk inimene midagi sääljuures parandada jõuaks ehk mõistaks, — nii on ka kõik jumalikud seadused iseenesest täielised ja muutmata. Ükski inimene, ka keiser ega kuningas, ei jõua neid ilmast kaotada ega neid nuhtlemata muuta. Nad on igavesed, jäädavad, kõigile inimestele antud ja nõuavad kõigilt ja igal ajal sõnakuulmist. Kui riigi valitsused ja rahva ülemad siiski ka omalt poolt seadusi annavad, siis ei tähenda see mitte nii palju, kui julgeksivad ehk jõuaksivad nemad püha jumaliku seadust ümberlükata, vaid nende seadused on nagu oma tehtud riistad ja nõuud, misga nemad valitsuse massinaid käima panevad, juhatavad ja joonel hoiaavad. Riistapuu ja tema sisu on ükskord Jumalast loodud, aga osava meistri hoole ja meelevalda on antud temast riigi, rahva ja tema elukombete tarvituse ja tulu järele riista ennast välja nikerdada ja kõigiti pruugitavaks ja kauniks voolida. See on jo igas ilmaliku elo tükis nõnda, et Jumal inimesele tema tarvitusi mitte valmilt, tahutud ja hõoveldud, keedetud ja küpsetud, kätte ei anna, vaid tema on aga meile nõu ja vara üleüldse valmistanud ja pruugitavaks kinkinud, — inimesed peavad siis ise sest veel omad iseäralised maja ja elo tarvitused ehitama ja oma olemise ja seisuse ja soovimise järele kõlblikuks ja sündsaks tegema. Tõisiti ei ole asi ka seaduste andmise poolest. Jumal on ükskord omad igavesed põhja-seadused rajanud, ta on neid meie südamesse paigutanud ja prohvetite ja apostlite läbi igaveseks ajaks kirja lasknud panna, — selle kindla ja muutmata põhja pääl peavad kõik inimeste seaduse kojad, mis nemad üles ehitavad oma iseäralise kodose tarvituse pärast, seisma ja võivad, ehk kül põhi ja alus üks ja seesama on ja seks jääma peab, siiski mitmeviisilised ja mitmesugused seadused ilmsiks tõusta. Sest siis

ka tuleb, et mitmel ajal ja mitmel maal riigi seadused mitmes tükis tõine tõisest kõrvale ehk lahku lähevad ja et ühes ja sessamas riigis seadusi sagedaste muudetakse ehk parandatakse.] Et see võimalik ja loomulik on, seletagu järgmine näitus: Jumalik seadus ütleb lühikese aga selge sõnaga: Sina ei pea mitte varastama! Aga kas varast peab Siberimaale viidama, või rahatrahviga nuheldama või vitstega peksetama või muido kudagi viisi tõisiti karistatama, — seda meile püha kiri ehk jumalik seadus ei ütle ei tahtnud ka ütelda. Seda ära arvata, usufi inimeste kätte; mõtelgu mõistlikud valitsused ise ära, mis hea, õige ja tulus. Ehk Uues Testamendis loeme: „Iga hing heitku ennast ülemate ala, kellel kõige ülem meelevald on, sest ülemad ep ole muido kui Jumalast.“ Et inimestel ülemad peavad olema ja nemad nende sõna peavad kuulma, seda nõuab püha kiri ja muud midagi. Aga paljos neid peab olema, mis nime nemad peavad kandma, kas keisrid, kuningad, kubernerid ehk jälle ministrid, nõumehed või vallavanemad nimetatama, — sest ei loe meie Uues Testamendis midagi, niisama vähe kui sest, mis nende iseäraline ammet peab olema, kui kaua nemad valitsema ja kudaviisi neid valitama peab. Sest kõigist ei tee jumalik seadus juttugi. Seda ära arvata ja seaduses teha on jälle inimeste hoole usutud. Tehku nemad nii kui arvavad tulusa ja õige Jumala ja inimeste ees olevat. Ja niisugusid inimeste ehk iseäralisi riigi seadusi on niisama vaja kui kuube, mis kanname, ehk lusikat, misga sööme ja nõnda kui meie kuued jo lambade seljas valmiks ei kasva ja lusikad ära kaevatud ja voolitud puude otsast ei kukku ega neid ära valatud ja ilostatud mägede seest ei kaevata, nõnda ei ole ka riigi seadused isenast jo valmid, mõistlikud mehed peavad neid ise veel valmistama. Tahaks keegi ilma niisuguste seadusteta elada ehk valitseda, siis oleks niisugune metsinimeste sarnane, kes, nagu nende neljajalgset naabrid puude vilus niisuguste ilma seaduseta kui ka riidita elavad. Ei, niisugusele elole ei ole meid Jumal loonud. Meie elo olgu kõrraline ja kõigiti joone pääl, nagu kõik, mis Jumal loonud, suurest kõrrast ja joonest olemisest tunnistab. Ja kõrraline ja õnneline elo ei või seadusteta olla, sellepärast peavad riigi seadused olema ja peab neid täidetama. Vabadus ja seadused ei ole ilmaski tõine tõisele vasta, vaid täieline vabadus võib aga üks seal sündida ja olla ja kartuseta elada ja kosuda, kus head seadused riigis valitsevad ja neid tõe meelega täidetakse. Tõeste vaba inimene saab ikka seaduse sõna kuulma ja tema järele elama; üks tõeste vaba inimene saab ka ikka üks tõeste hea riigi alam olema. Nii on siis riigi seadus inimese priiuse tõine piir. [Aga kui inimeste tehtud seadused niisugused ei ole, kuida mõned alamad soovivad, mis siis teha? Mõni sooviks kangemat, mõni kergemat seadust. Mõni seisus ütleb enesele liiga tehtud, muile aruta palju õigusi antud olevat. Kas peame siis ka vasta meelt seadust täitma? Selle peale tuleb mõistlikul inimesel kosta: Meie peame igakord ja igas tükis ka riigi ja oma ilmaliku ülemate käsule alaheitlikud olema, olgu ülemad ministrid või vallavanemad; meie peame, nõnda kui püha kiri ütleb, ka „tigidategi“

sõna kuulma (1 Petr. 2, 18), — näitagu seadus meile raske või kerge, meelt mööda või meelt pidi, — olgu siis, et seadus ja ülemate käsk lausa Jumala seaduse ja käsu vastu on; siis on meil niisama selge Jumala käsk ja seadus: „Jumala sõna peame enam kuulma, kui inimeste sõna“ (Apost. t. 5, 29). Jumala püha seadust ei tohi ükski ilmalik seadus rikkuda ja temale lausa vastu käia ja peaks seda sündima, siis ei ole alamal mitte ükspäines õigus, vaid temal on ka kohus, vasta panna ja Jumalikule seadusele ustavaks jääda. Kurja käsu täitmine oleks pat. Muidu peame, olgu seadus misugune tahes, teda pidama. Mina ei taha siin pühast kirjast seletust teha, mispärast see ka siis peab sündima, kui ilmalikud isandad ja nende seadused tigidad on. Mina tuletan aga niipaljo meele: Nenda kui inimeste arvamised ja soovimised üleüldse väga mitmesse harusse lähevad, nõnda ka nende soovimised ja arvamised seaduste ja õiguste poolest. Üks arvab ühe, teine teise hea ja tulusa olevat. Kõikide meele järele ühtlasi teha on võimata asi, ja oleks igal mehel luba ja õigus, seda seadusest kustutada ja täitmata jätta, mis tema arvab ja siis jälle seda seaduse punktiks tõsta, mis tema süda soovib, — siis saaks meil pea niisama palju seaduse seppi olema kui tähti taevas; aga et nende sepiitsetud seadused ilma valgeks ja soojaks saavad tegema, seda ma ei usu. Ükski kaunis asi ei ole ilmas sedaviisi valmis saanud, et iga üks oma pääd ja oma meelt sääil kallal tööd võis teha. Niisugusel viisil ei ole äärt ega veert, ei mõnu ega mõistust, ja sellepärast ka ei õnne ega õnnistust. Ka seaduse andmisel ise olgu omad seadused ja oma kõrd, ja ükspäinis kutsutud ja seks osavail meestel on õigus ja luba seadusi teha, muuta ja kuulutada. On muil, mul ehk sul, sel ehk teisel seisusel iseäralisi soovimisi, arvame meie ennast siit ehk seal poolt maharõhutud ehk unustatud olevat, arvame meil see asja enesele tulusa, teise jälle kahjulise, kolmandama raske olevat, siis võime meie sündsas kohas kaebust tõsta, seatud ülemate ees oma mõtteid ja arvamisi avaldada ja parandamist paluda; see ei ole südame tunnistusele vasta ega pühas Jumala seaduses keelatud ja õiged ülemad ei saa meid ilmaski otsuseta jätma.] Aga kõik peab kõrda pidi ja mõistlikult sündima. Kõik meeletu tallitamine ja hull mässamine mis mõnikord ilmas inimesed oma pääd ette võtavad, kõik vägivaldne vasta panemine ei aita siin midagi, vaid teeb iga kord elo ja olo ikka pahemaks. Meie oleme omal maal, Eestimaal ka seda ise oma silmaga näinud ja mittu haava, mis rahvas ise oma mõistmata meele läbi enesele lõonud, on meil kustumata kurvas meeles. Meil on vägivaldselt mõnele raskusele vasta pandud, ja mis oli selle puuduse paranduse ots, — verine ja hirmus. Loodetud kergituse asemele tuli raskem koorem ja seaduse rikkujatele ärateenitud nuhtlus selga. Ei, armsad vennad, vägivaldselt ei saa ükski tõi terveks tehtud ja niisugused rahva õnne toojad pole muud kui tuuslarid ja sortsid, kes kül eneste silmist ja meelest „targad“, aga mõistlikumad nimetavad neid hullumeelelisteks ehk tõlparulisteks. — Niisama on meie maal väljarändamise teed tallatud, meil on ilmalikult ja vaimuli-

kult väljarännatud, — kõik sellepärast, et ise oma jõudu elo parandada ja koormaid kaotada. Kui miltu on neist mõistmata elo parandajaist ja koorma kergitajatest tõeste õnne leidnud? Otsige ja ütelge siis ka minule! Mina olen suureks tegeva klaasiga nende õnne ja õnnistust otsinud ja ei ole mitte üles leidnud. Ei, ütlen mina jälle, mo armsad Eestivennad, sel viisil ei õitse meile mingisugust õnne! Mõistmata omapääne parandamise püüdmine toob igakord enam kahjo kui kasvo. Ela rahulikult ja vagaselt, täida seadust, [ka tagedate isandate seadust] ja sünnib sulle liiga ja ülekohtu, siis kannata ennemine [kui sa ennast seaduse vasta lased äritada]. Kannatus, olgu kül mõnes tükis ja pitka aja peale väga raske, kannab ommeti viimati vilja ja see vilj on siis ka hea; ja peaks keegi ka „head tehes ja kurja nähes kannatama“, siis on see „arm Jumala ees“, ütleb püha kiri. (1 Petr. 2, 20.). [Ära ole selle juures ilmiski äkiline ja ära arva, et mis sinu meelest hea ja kaunis, et see ka jo iseenest ja muide silmist niisama hea ja kaunis; ära taha kõik jala pealt seaduseks ja õiguseks, mis sino meelest see peaks olema. Ooda natukese, räägi ka nendega, kes vahest enam teadvad ja kelle mõistus ja tundmine kaugemale ulatavad. Meil Eestlasil on nüüd omad isäralised ja omasugused vallavanemad ja muud ammetmehed. On meil rahva heaks midagi soovitav, siis rääkigem nendega asja häste läbi, oleme meie siis mingisugusele mõistlikule otsusele saanud, kül siis need kõrgemas kohas asja edasi ajavad, ja seks ei ole neil mitte üksipäinis luba, vaid ka kohus. Nemat on rahva suu. Ammetmeeste läbi, korralisel viisil sündigu meil kõik, mis üleüldist rahva õnne peab kasvatama ja kahjo kahandama. Üksikud inimesed saavad niisugusel tööil ehk asjata vaeua kulutama ehk jäävad kui imelised ilma parandajad kuulda võtmata. Hullu mülli hurjutamine ja pöörasmeeliste parandamised ja ebaarvamised toovad ainult kahjo ja seadus tallitab nendega viimati selle järele, mis ära olivad teeninud.] Vabad inimesed heidavad ennast seaduse ala ja pidavad ja auustavad seadust kui kõige kindlamat riigi ja rahva rahu tuge, see on ja olgu igal mõistlikul selge. On seadus inimeselik ja sellepärast parandatav, siis saab vaba rahvas mõistlikult parandamist soovima, oma valitud meeste vallavanemate läbi kõrrale toimetama ja viimati ka saama. —

Vaba inimene saab seadust täitma, olgu jumalikku ehk ilmalikku, ei mitte sunduse läbi ega nuhtluse kartuse pärast, vaid „südame tunnistuse pärast“, nõnda kui apostel Paulus ütleb. (Room 13, 5). See on: Tema saab seadust täitma ja pidama, sest et tema oma süda tunnistab tarvilise ja õige olevat käsku täita; tema oma tahtmine ajab teda [kõik] tähele panema, mis käsk nõuab; tema teab et tõisiti tegemine kõlvatu, kahjo ja pat on. Kes nii seadust täidab, täidab tõeste seadust ja ta täidab seda ka sääil, kus ükski inimese silm teda nägemas ega ükski inimese kõrv teda kuulmas ei ole, sest teda ei sunni keegi väljastpoolt, vaid tema oma vaim ajab teda, tema oma süda kihotab teda. Niisugune mees seab ise ennast seaduse ala, ja on siiski kõigevabam inimene, sest sundimust ega taga ajamist ta ei tunne ja üksnes seal on õrjus

ja sulasus, kus väljastpidi taga peab sunnitama. Sedaviisi ei ole vabadus ja seadus mitte vastalised asjad, vaid kui vennad ühendud ja üksnes seal on tõsine vabadus kus seadust leiame ja kus teda südame tunnistuse pärast täidetakse. Olgu siis meie suur hool ja püüdmine, ise nii kaugele saada ja muid nii kaugele avitada, et meie ära tunneme: Üksi see elo ja olo on tõsine vabadus, kus kõrda peetakse, seadust auustatakse ja täidetakse ja nimelt südame tunnistuse pärast nagu lapsed oma vanemate vasta tegevad, mitte kartuse ja hirmu pärast, nagu laisad orjad ja kurjad sulased. Hoidvad kõik ennast seaduse ja kõrra piiris, siis jääb ikka veel ruumi ja voli igale mehele tallitada ja teha, mis temale iseäranis tarvis ja tululine, sest ega seadus head ei keela, vaid ta kaitseb kurja. Ja, veel enam, üksi sääb, kus seaduse ja hea kõrra piirile jäädakse, üksi seal võib iga-sugune hea ja vaba tego juurt ajada, idaneda ja sugu kanda saa võrra. — Nii palju, armsad Eestivennad ja ausad külalised, priiusest ja kuda üleüldse temas tuleb elada.

II.

Äga mis pean mina Teile veel ette panema, mis meile Eestlasile veel iseäranis tarvis on? Mis peame meie iseäranis veel oma vabadust pruukides tulevasel ajal tähele panema ja soovima? Miks iseäranis oma kallist vabadust tarvitama? Kolm asja näitavad mul väga soovitavad ja tarvilised olevat. Mulle on nemad pääasjad, mis tähele panemata ei tohi jääda, kui Eestirahvas edasi tahab saada ja mõnesugused vead peavad paranema. Esiteks on väga soovida, et meel ja mõistus, ka üleüldse tulo peale mõtelda ja selle heaks tööd teha, vaiva näha ja kulu kanda, meie seas veel palju enam kasvaks ja laiali lagoneks. Selle poolest olen mina pea igas paigas suurt puudust leidnud ja iga terane vaim ja armastaja süda saab mino tunnistust tõeks arvama. On midagi üleüldist ettevõtmist, kas valla, kihelkonna, maakonna ehk kõige Eestirahva heaks, (siis on tosinast enamiste kümme meest vasta, kaks vahest asjale poole ja valmis nõu ja abiga kõigiti avitama³⁾). Suurem hulk küsib ikka veel, mis saab mulle sest kasu? Leitakse ka veel niisugust lühikest aru, et inimene äga seda hinnaliseks asjaks arvab, kellest tükk külest maha võib murda ja tasku ehk suhu pista ehk mis (ma vankri ehk ree peal kodo vean⁴⁾), silmanähtavalt ja kätte tõstetavalt. Et (head raamatud), raamatukogod, (seitungid), abilaekad, koolid ja mis niisugused veel on, suur rahva vara ja kulla kaev on, seda (tunnivad, nagu ma ütlesin, tosinast alles kaks⁵⁾). (Niisugune vara on kül⁶⁾) vaimu vara, äga see on ülem kui raha ehk muu ilmalik vara. Niisama palju kui meie suremata vaim ihost ülem, tema peremees on, niisama palju on ka kõik kaunis vaimu ja südame vara

³⁾ LR, lk. 2: „siis on suurem hulk nõupidajatest enamiste asja vasta, vähem jago poole“.

⁴⁾ LR, lk. 2: „mees vankri ehk ree pääl koju veab“.

⁵⁾ LR, lk. 2: „teavad tosinast vast kaks“.

⁶⁾ LR, lk. 2: „Niisugusest kaevost keeb kül nägemata“.

ilmalikust varast ülem. See võib elo tormide läbi kaduda, vaimu vara ilmaski. Vaimu vara on jäädav ja kestab tõisele poole hau-
dagi, ja siin ilma elos — on meil tuli maja ja hea põletanud ehk mõni kuri kuradi sulane meid õnnetuse sisse langetanud — võime meie siiski lootuses Jumala päale ja julge meelega uueste peale hakata ja õnneliku elo asutada, kui meie aga midagi omas peas ja südames tallele oleme pannud. Et niisugune vaimu vara meie armsa (Eesti)-
rahva seas kasvaks, seks peab palju enam muretsemist olema hea koolide, raamatu-kogode ja iseäraliste seltside sünnitamise eest, mis üleüldist ehk mõnda iseäralist rahva kas(v)o ühendatud jõuga otsivad! Ausad ja seaduse põhja peal seisvad seltsid on uuemal ajal kõigevägevamad rahva tulusaatjad ja iga haritud rahva seas on neid hulk. Mõned seltsid on enesele hooleks võtnud, tõbiste ravitsemisele kudagi viisi abiks olla, tõised hoolekandmist vaeste eest parema korra peale seada, kolmandamad muretsevad hea kirjade, õpetus-raamatute ja seitungite eest rahvale j. n. e. Et nimelt ka viimselt nimetatud seltsist igamees igas seisuses jõudu mööda osa võib võtta ja üleüldist kasu kasvatada ja viimati sellega omale tulu tuua, võiks ma väga selgeks teha, kui (enam aega oleks. Kõige selle tarbeks aga on ⁷⁾) üht vaja: meelt ja mõistust üleüldse kasu peale mõtelda ja seda kasvatada. On see meel ja mõistus kellegi sees elav, siis saab ta igal ajal ja igas seisuses tululine rahvaliige ja riigi alam olema, olgu tema iholik ehk varalik abi nii pisukene kui tahes. Andku Jumal seda meelt ja mõistust meile tulevasel ajal rohkest; lasku tema meil kõigil äratunda, et, kui üleüldine rahva lugu, elo ja olo, parema korra peale tõuseb, sest ka viimati igale üksikule inimesele oma jago head ja rõõmu tuleb. On keha terve, siis kosuvad ka üksikud liikmed hästi. (Mõtlegem hoolsamaste üleüldse rahva tulu peale, seda vabadus meid ei keela, vaid ta nõuab seda meie käest. Tehkem seda, ei mitte sunduse viisil, vaid südame tunnistuse pärast, nagu vabad inimesed. Siis pruugime oma vabadust õigel viisil Jumala ja inimeste ees ⁸⁾) — Tõiseks tuleb väga soovida, et uus vabadus mitu üksikut meest Eestlaste seas mõnest inetumast ja teotavast paelast peastaks. Mul on praegu meie koolitatud (ja õpetatud) mehed ja suur hulk saksaks saanud mehi keele peal, ja suurem hulk neist on seda seltsi, kellest üks Eesti laulik laulnud, et nad „äkitselt saksaks saanud“. Mino mõtted on need: Ükski Eestlane, kes vahest talorahva seisusest lahkub ehk koolitamise läbi kõrgemale tõuseb, ei pea ega tohi sellepärast omast rahvast lahkuma. Neist, kes siis, kui küla paigust mõisadesse ehk linnadesse läksivad ja oma tehtud musta kuue asemel sinise ehk tõisekarvalise saterkuue ehk „palito“ selga saivad, ka Eestirahvast enam ei tunnud ja jalapealt saksaks arvasivad ennast saanud olevat ja ka selle järele Saksa keelt kas mõistatuse keeli või Kalkuni keeli hakkasivad rää-

⁷⁾ LR, lk. 3: „aeg praegu kannaks. Et tähendatud kasolised asotused ilmale võiksid sündida, seks on aga“.

⁸⁾ LR, lk. 3: „See on mu esimene soovimine. Vabadus ei keela meid teda täitmast, vaid ta käsib seda täita“.

kima, — neist ma ei taha siin kõneldagi. Need on, Jumala täno, enam ja enam kadomas ja kel vähegi mõistus joonel, on niisugusid jo ammugi narrideks arvanud. — Mina räägin siin mõistlikumaist meestest, kes Eestivanemate lapsed, nimelt niisugusist, kes kauniste koolitatud <saivad>, siis ka kaupmeheks, käsitöötajaks, või maa-mõõõtjaks või suuremaks põllupidajaks ehk linna paigus mõneks ameti meheks saivad, aga ka kohe, pea ehk aegapidi oma rahva ära-unustavad ja ennast viimati saksaks ehk mõneks muuks hakkavad pidama. Selle arvamisega kaob siis ka osa võtmise kõigest, mis Eestirahvasse puutub, tema rõõmust ja kurbdusest, tema tulust ja kahjust. Kust see rahva ja isaisade maha jätmise senni ajani tulnud, ka mõistlikude hulgas, < seda siin äraseletada, ei kanna aeg; aga asjal on oma selge põhi. Mina kinnitan aga niipaljo ⁹⁾ > tulevasel ajal ei pea ega tohi see < nõnda edasi olla, sest ¹⁰⁾ > kuis võib rahva harimine, valgustamine, ja viisakas elo kasvada, kui kõik need, kel Jumala abi ja vanemate hoolega muist kaugemale saivad, rahvast lahkuvad? Rahvas loodab koolitatud meestest enesele juhatajaid, ammetmehi, abimehi, targemaid kaasvendi, — ja loodetavad lähvad oma teed. Rahvas peab jälle katsuma, kuda ise oma viisi edasi saab ehk mitmed ei mõista katsudagi ja lasevad ennast senna ajada, kuhu tuul puhub. Ei! see ei pea ega tohi nõnda jääda ja mina loodan kindlaste, see ei saa ka nõnda jääma. Vanast, kui Eestirahvas alatamad orjad, seotud ja teotud olivad, siis oli see võimalik, kui ta ka nõnda ei oleks pidanud olema, — nüüd, kus Eestirahvas vabad riigi alamad ja suuremat jago ausad talupojad ja sellega ausa seisuse sest et riigis väga tarvilise seisuse liikmed, — nüüd ei või see enam nii olla, ega saa nii olema. Eestimees jäägu Eestimeheks igas ammetis, igas seisuses, maal või linnas. Eestivend! ole sina kiriku-õpetaja või kooli-õpetaja, kaupmees või käsitöötajaja, tohter või mõni muu tark, kõster või koolmeister, maamõõtja või vallavalitseja, — jää ustavaks < Eesti > rahva liikmeks, jaga temaga õnne ja õnnetust, rõõmu ja kurbdust, mõro ja magusat, püüa jõudu mõõda head tema edasi saamiseks < teha >, siis oled auus mees kõikide ees ja oled sa teinud mis õige perepoja kohus oli, siis ei saa ka järel tulev sugu unustama, sind täno ja < auuga ¹¹⁾ > nimetada. Seks kõigeks pole sul mitte tarvis, ei mingisugust keelt ega kirja õpimata või ammetit võtmata jätta, vaid mida enam sa < õppind, mida kangemaks sino vaimu jõuud kasvavad ¹²⁾ >, seda tarvilisem, tululisem, seda enam täno väärt rahva liige saad sa olema. Olgu kellelgi Eestlasel riie seljas ehk ammet pidada, mis tahes, kui tal aga < palav ¹³⁾ > armastus rahvast vasta südames, kui

⁹⁾ LR, lk. 4: „pole raske ära seletada. Eestirahvas oli orjarahvas, pigistatud, maharõhutud, vaene, — mis ime siis, et igauks temast lahti püüdis saada, sest et see läbi tema elo õn kasvis. Nüüd on ajad ja asjad muutunud“.

¹⁰⁾ LR, lk. 4: „nurjatu rahvast lahkumine edasi kesta“.

¹¹⁾ LR, lk. 5: „auustusega“.

¹²⁾ LR, lk. 5: „õppid ja mõistad“.

¹³⁾ LR, lk. 5: „põlev“.

tal aga tõsine meel rahvaga ühes ja tema kasuks tööd teha, kõiges Jumala kartuses (ja vabaduses), siis on ta (auus ja tänoväärt ja v a b a¹⁴) Eestirahva liige. Soovime südamest, et meie uus vabadus (ka seda vilja rohkeste kannaks ja) kõik armsad Eestivennad, kes mõnes nurjatumas sugusalgamise ehk tuima vaimu paelas kinni, sellest (vabaks saaks ja jääks¹⁵), enesele auuks, rahvale kasuks. Kolm a n d a k s tuleb väga soovida: et Eestirahvale ka suuremaid koolisid elosse sünniks, kui meie kihelkonna ja küla koolid on, kui ka üks ainus esiotsa. Selle soovimisega ei taha mina ei küla ega kihelkonna koolisid nende arvo, auu ja tarbe poolest vähendada, vaid õieti neid kasvatada ja kõrgema pulga peale avitada. Nii pea kui ialegi võimalik, peaks meil niisugune (Eesti kool, Eestikeelega kui õpetuskeelega¹⁶), hea kreiskooli vääraline, asutatama ja mina tean, et selle poolest palju Eestlasi minoga üsna ühes nõus on ja ka jõudu mõõda muret kannud ja vaeva näinud on, et niisugune asutus välja ilmuks. Niisugust kooli, kus Eestikeeli õpetust andakse, ise- enesestki mõista ka Saksa- ja Vene-keelt õpetatakse, on (kahe¹⁷) asja pärast hädast tarvis:

Es ite k s võib tõsine, täieline ja tõeste edasi astuv õpetus nii hästi vaimu kui ka südame äratamine ja harimine üksi sündinud ema keelel inimesele antud saada. Sellepärast ka iga rahva juures, kes koolide õnnistusest osa võtavad, rahva koolid ikka rahva keeli on. Lähuvad Eesti poisid kreiskoolidesse ehk gümnaasiumidesse, siis saavad nemad kül ka täielikult õpetatud, aga õpetus ei mõi kaua aega mitte häste ja poisil kulub palju enam aega õppimise peale, kui tal ema keeles õpetuse juures oleks ära kulunud. Kreiskoolides ja gümnaasiumides peavad lapsed veel enne õppimist ja ühtlasi õppimisega riista valmistama, miska [kallist] õpetust vasta võivad võtta ja (siis¹⁸) tähele panema ja arusaama ja targemaks minema. Aga niisugune riista valmistamine enne õpetust ehk õppimise ajal peab kui kammitš ka kõigeosavamaf ja virgemaf last kinni. Seda võin mina ise tunnistada, (kes ma kõik koolid¹⁹), küla koolist universitedini, läbi käisin, ja nüüd jälle ise lapsi ja [nende hulgas] ka mõnda Eesfi last õpetan. Inimesel on raske ja nimelt väga raske, võõrast keelt nii kätte saada, et ta temas ja tema läbi mõtleb ja õppija peab ommeti ses keeles, misga teda õpetatakse, mõtlema, ja mõtlema peab ommeti õppija, kui ta õpetusest tahab kasu saada. Suur hulk Eesti poegi põiklevad mõnikord nii kauani võõra keelega kreiskoolis, kui koolist välja saavad ja kannavad sest kahjo oma muupoolse vaimu ja südame harimise poolest; oleks õpetuse keel oma emakeel olnud, oleks õpetus palju kergem, (paljo) jäädavam ja kosutavam olnud. Võõrast õpetamise

14) LR, lk. 5: „ka tõeste v a b a“.

15) LR, lk. 5: „lahti päästaks ja nemad sest vabaks jääksivad“.

16) LR, lk. 5: „suurem Eesti kool, kus Eesti keeli õpetust andakse“.

17) LR, lk. 6: „kolme“.

18) LR, lk. 6: „peavad siis ühtlasi“.

19) LR, lk. 6: „ma olen ise kõik koolid, mis meil siin on“.

keelest tuleb ka, et koolipoisid, kes kreiskoolist kaugemale ei saanud, ka sest mis kreiskoolis õppisivad, väga palju ja ruttu ära unustavad. Põld ei olnud nii aritud, et seeme kindlama juure oleks võinud ajada. — Aga, ütleb mõni vend, kreiskoolis õppivad poisid hästi saksa ja vene keelt ja see on väga tululine. Tululine kül, kostan mina, aga mitte õppimise pea asi. Muidu vaimu ja meele harimine käib vaidlemata üle ja on vaim ja meel haritud, siis üks saab ka keele tundmisest tõsine kasu ja tulu tulema. ([Meil peaks sellepärast suurem Eesti kool eesti õpetus keelega olema, kus kõik täielised kreiskooli õpetused saavad antud, sest niisugust õpetust on senni ajani kõigesuurem jago noorist Eestlasist, kes linna koolidesse tulivad, nõudnud.]) On poisid (niisuguses²⁰) koolis tubliste õppinud, siis saab see koolitamine palju kindlam, jäädavam ja [seeläbi ka] kasulisem olema ja on vaim teraseks tehtud (ja muidu haritud²¹)), siis saavad ka Saksa ja Vene keelega, kellele ka omas Eesti koolis hea põhja panivad, igapäävases elos (kui tarvitama peavad²²)), pea korda. Selle kõrval on igal ühel keelamata, ka kreiskooli astuda, ehk gümnaasiumi, iseäranis soovitavgi veel viimsesse, sest gümnaasium on universiteedi värv.

Tõiseks on meil suuremat Eesti kooli sellepärast tarvis, et muud koolid oma õpetamisega iseäralikult talorahva ja nende ammetnikude seisuse peale ei vaata. Nad on linna koolid ja koolitavad linna kodanikusi, aga talupojal ja talupoegade ammetnikudel on mõnda iseäralist veel tarvis, nagu teadusi põllupidamise asjust ehk ammetmehil muist töösist veel pääle. Seda linna (koolid ei tarvita ei saa ka siis²³) ilmaski õpetama. Kes talupoja seisusesse tahab jääda, ja neid saab pärast poole enam olema, kui muiale tükijaid, ehk kes nende ammetnikudeks tahab heita, neil on iseäralist ettevalmistamist ja sellepärast ka iseäralist kooli tarvis. (Niisugune kool saaks ka üleüldse rahvale, ka neile kes vahest kooli ei võinud saada, palju enam tulu tooma, ta valmistaks temale häid ja tublid liikmid ja ammetmehi iseäranis rahva kasuks ja kõrgemaist kooli raamatutest, mis sis saaks kirjutatama, võiks siis iga Eestlane oša ja ise õppetust saada. Muretsegem, vabad Eestivennad, kõigest jõuust niisuguse kooli eest, meie või suuremat head oma järel tulejatele mitte teha.

Muretsegem Eesti koolide eest, muretsege ühe suurema Eesti kooli eest, [siis saab meie vabadusele tõsine kasu ja tugi]²⁴). See on mo viimine sõna, Eestivennad!

²⁰) LR, lk. 7: „tublis Eesti“.

²¹) LR, lk. 7: „süda virotatud“.

²²) LR, lk. 7: „ehk ammetis, kui neid keeli tarvitavad“.

²³) LR, lk. 7: „kodanikud ei tarvita ja ei saa siis ka linna koolid“.

²⁴) LR, lk. 7—8: „Kolmandaks, peame lühidelt ütleva, saaks niisugune ülem Eesti kool ka neile, kes vahest suuremasse kooli ise ei võinud saada omas noores eas, suurt tulu tooma. Nemad võiksid raamatuid ja muud õpetamise nõuu, mis kooli tarbeks muretsetakse, ka omaks edasi saamiseks ja vaimu piiri laiendamiseks pruukida, sest kirjad on mõistetaval ema keelel. Üleüldse saaks suuremaist koolidest rahva keele arimisele ja kirja

Varia.

Nõukogude-Vene arhiivide keskvalitsuse poolt väljaantava arhiivinduse ajakirja „Архивное Дело“ hilisem number (вып. III—IV, 1930) sisaldab meile huvitava kirjutise „Архивы СССР. Древлехранилище Московского центрального исторического архива“. Andes lühikese ülevaate arhiivis sündinud korraldamistöist kirjeldatakse üksikuid fonde. Nende hulgas väärivad Eesti ajaloos seisukohalt eriti tähelepanu „Юстиц-коллегия и камер-контора лифляндских и эстляндских дел“ ja „Комитет по улучшению быта крестьян остзейских провинции“ (lk. 54). Justiitskolleegium algas tegevust 1725 ja lõpetas selle 1832. a., kammerkontor teotses 1736. a. kuni 1799. a. Lühikest aega olid mõlemad asutised ühendatud ühte kolleegiumi ning 1762. a. kuni 1812. a. olid justiitskolleegiumi hooldamisel ka Soome asjad.

Kammerkontori fond koostub 2489 arhiiviraamatust ja 2812 toimikust ja jaguneb kahte ossa: 1) asutise enda tegevust, mis valgustab Baltimaade majanduslikku ja administratiivset valitsemist ning 2) teistest asutistest saadatud toimikud ja dokumendid, alates XIII sajandist (elanikkonna privileegid, majanduslik olund, maksustamine, statistika jne.). — Justiitskolleegiumi fond koostub 356 raamatust ja 5334 toimikust ja sisaldab kirjavahetust kesk- ja kohapealsest asutistega, tsiviil-, kriminaal- ja vaimulikkude asjade kohta käivaid toimikuid. Mõlema fondi kohta on olemas nimistud.

Läänemereprovintside talurahva olundi parandamise komitee fond on õige väike ja sisaldab Liivimaa kohta andmeid 1803. a. ja Eestimaa kohta 1809. a. peale. Nimistud puuduvad.

Samas numbris vaatleb I n n a L j u b i m e n k o „Насколько доступны архивы граничных стран исследователю?“ Rajades oma andmed ankeedile, mida korraldas Londonis asuv „Institute of Historical Research“ ja mis avaldatakse sama instituudi „Bulletin“is“, on ta kasutanud ainult juulist 1925 kuni veebruarini 1927 ilmunud vastuseid rahvusvahelisele ankeedile. Nende 85 arhiivi vastuse hulgas on üks Eestist, Riigi Keskarhiivilt. Teistest maa-dest on saabunud vastuseid Austriast, Ungarist, Saksamaalt, Hollandist, Kreekast, Taanist, Hispaaniast, Norrast, Poolast, Rumeeniast, Soomest, Prantsusmaalt, Šveitsist, Austraaliast, Briti Lääne-Indiast, Briti Indiast, Kanadast, Uuelst Meremaalt ja Lõuna-Aafrikast. Uuema arhiivainestiku piiratud kasutamiseks andmise suhtes jaotab autor arhiivid kolme rühma. Eesti kuulub rühma, kuhu mahutatud selles mõttes vabamad maad („передовые“). Edasi on autor koostanud arhiivide lahtioleku kohta eri tabeli, milles esimesel kohal on Eesti (õieti Riigi Keskarhiiv) 8 tunniga, järgneb Kanada $7\frac{1}{2}$ t., Taani, Soome j. t. 7 t.; kõige lühem tööaeg on Kreekas — 4 t. Öhtused töötamistunnid on ainult Eestis.

O. L.

Asja ilmus „Minerva-Handbücher 2. Abteilung: Die Archive. Bd. 1, Lieferung 3. Herausgegeben von dr. P a u l W e n t z c k e und dr. G e r h a r d L ü d t k e“ (Berliin ja Leipzig 1931), mis meie erilist huvipiirkonnast sisaldab teateid Eesti, Soome, Läti ja Taani arhiivide, peale nende veel Leedu, Norra jt. kohta. Teoses on lähemalt käsitletud vaid peamisi, ajaloolisi arhiive, nii riiklikke kui ka omavalitsuste omi. Eesti osa selles puhtkäsitamatuks mõeldud andmetekogus on toimetanud Tallinna

kogole ütle mata kaso tõusma ja kasvab ja õitseb rahva kirja kogo, siis kasvab ja õitseb nende vaimu vara. Muretsegem siis, vabad Eestivennad, kõigest jõuust suuremate ja paremate rahva koolide eest, suuremat hääd meie enesele ja järeltulijatele teha ei või. Muretsegm koolide eest“.

linnaarhivaar O. Greiffenhagen, kusjuures andmed eri arhiivide kohta on hangitud siiski arhiividelt enestelt. Teose ülevaatlikkust tagab röömustav järjekindlus ja üksikasjalikkus andmete esitamises ning dispositioonis. Kohe alul mainitakse arhiivi nimetus vastavas algkeeles ja saksakeelses tõlkes, siis asukoht, üldteated (arhiivihooned, arhivaalide paigutamise süsteem, uurijatele määratud ruumid, kellele arhiiv kuulub ja allub, arhivaarelt nõutav eriharidus), sisekorraldus ja sisu (mis ajast vanemad arhivaalid, millised eriarhiivid, käsiraamatukogu, korraldamisprintsip, määrustikud), kasutamistingimused (loa nõutavus, korraldised, aeg, laenutamine teisile arhiivide jne., näitused), ajalugu (andmeid asutamisaaja jne. kohta) ja kirjandus arhiivi kohta.

Kahetsetavaid erinevusi esineb siiski üksikuist maadest valitud arhiivide täielikkuse suhtes. Eestist (op. cit., lk. 390—396) on esitatud Riigi Keskarhiiv, Riigiarhiiv, Tallinna linnaarhiiv, Tartu linnaarhiiv, Rahvuslik Arhiivraamatukogu (Eesti Kultuurilooline Arhiiv on kahjuks jäänud välja), Narva ja Pärnu linnaarhiiv ja Eestimaa Kirjanduse Seltsi arhiiv. Soomest esineb ainult Soome riigiarhiiv (Suomen Valtioarkisto), Lätist Riigiarhiiv ja Riia linna ajalooline arhiiv, Leedust ka ainult Riigiarhiiv. Sisus on kohati eriosade detallsus erinev. Puhttehnilise veana on Riigi Keskarhiivi kogude loendis trüki välja jäänud Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiiv. Segav äpardus on juhtunud osakonnatoimetajale O. Greiffenhagen'ile nii lähedal seisva arhiiviga, nagu seda on Eestimaa Kirjanduse Seltsi arhiiv, mille nimena figureerib „Archiv der Estländischen Gesellschaft in Reval“. Kirjandusest Riigi Keskarhiivi kohta on mainitud vaid R. Övel'i ja O. Liiv'i eestikeelne ülevaade Eesti riiklikust arhiivindusest „Ajaloolises Ajakirjas“ 1930, nr. 1—2, kuna välisuurijaile kättesaadavamana oleks võidud tähelepanu juhtida O. Liiv'i saksakeelsele artiklile „Das Archivwesen in Estland“ (Archivalische Zeitschrift 1931). Riia linna ajaloolisele arhiivile on leidunud ruumi ligi 4 lehekülge, palju sisukamale ja huvitavamale Tallinna linnaarhiivile aga vaid 1½ lehekülge. Kirjandust on Tallinna linnaarhiivi kohta loendatud ainult neljal real, Riia linnaarhiivi puhul aga terve lehekülge kompress-kirja. Kuid kõik need puudused ei vähenda oluliselt käsiraamatu suurt väärtust informatsiooni ja orienteerumisteosena, mille käesolevas köites käsitletakse Saksa, Taani, Eesti, Soome, Läti, Leedu, Luxemburgi, Hollandi, Norra, Austria, Rootsi ja Schweizi arhiive ning seni ilmunud vihkude sisukuse tõttu huviga oodatavad järgmised köited tooks samaaegseid ülevaateid teiste riikide arhiivide kohta.

N. T.

1931. a. on Riigi Keskarhiiv rikastunud suurt väärtust omava arhiiviga. Eesti Evangeeliumi Luteriusu kiriku konsistooriumi ja Riigi Keskarhiivi vahel sõlmitud deponeerimislepingu alusel andis konsistoorium kahes osas oma arhiivi hoiule ERKA-se. Arhiiv koostub kolmest eri fondist: Eestimaa Konsistooriumi, Tallinna linnakonsistooriumi ja üksikute linna- ja maa-kirikute arhiivest. Eestimaa konsistooriumi protokollid algavad XVII sajandi keskelt, registratuuris algavad konsistooriumi eeskirjad XVIII sajandi teise veerandiga, missiivid ja lauajuhendid peamiselt XIX sajandi algusega, kirjavahetuses eeskirjad konsistooriumile 1639. a., sissetulnud kirjad ja väljunud kirjade kortseptid (acta) 1638. a.; toimikmaterjal on XVII sajandi suhtes väga puudulik, alates pidevama seeriana XVIII sajandil, kassaraamatud on juba XVII sajandi keskelt, visitatsiooni protokollid ja kirjavahetus 1638. a. peale. — Tallinna linnakonsistooriumi ainekst algab 1670. a. katkendlikult, täienes eriti XIX sajandil. — Üksikute linna- ja maakoguduste arhiivid algavad juba 1593. a. ja moodustavad kihelkonna ajaloo uurimisele kahtlemata väga tähtsa

aluse. Neis algab materjal järgmistest aastatest: linnakogudustest Haapsalu 1593. a., Paldiski 1770. a., Tallinna-Mihkli 1831. a., Tallinna Püha-Vaimu 1836. a. (üks köide 1673. a.), Tallinna toomkogudus 1724 (kaks köidet XVII sajandi teiselt poolelt); maakogudustest Harjumaal Harju-Jaani 1651. a., Jõe-lehtme 1746. a., Jüri 1683. a., Keila 1593 (eriti rikkalik Rootsi ajal), Kose 1750. a., Kuusalu 1735. a., Rapla 1774. a.; Virumaal Haljala 1763. a., Jõhvi, 1781. a., Iisaku 1738. a., Kadrina 1732 a., Lüganuse 1661. a., Simuna 1808. a., Viru-Jaagupi 1678. a., Viru-Nigula 1660. a., Väike-Maarja 1648. a.; Järva-maal Ambla 1791. a., J.-Madise 1736. a., Koeru 1711. a., Paide 1744. a., Anna 1831. a., Türi 1591 (õige rikkalik Rootsi aja andmete suhtes); Lääne-maal Kullamaa 1645. a., Lääne-Nigula 1786. a., Noarootsi 1684. a., Püha-lepa 1602. a., Reigi 1698. a.

Koguduste meetrikaraamatud asuvad praegu Perekonnaseisuahtide arhiivis Kohtu- ja Siseministeeriumis ning nende ületoomine Riigi Keskarhiivi sünnik Arhiivinõukogu otsuse põhjal 1932. a. 1834. aastast varemate kirikuraamatute koondamine Riigi Keskarhiivi võimaldab nende ühendamist, provenientsi silmas pidades, koguduste arhiividega, kuhu nad loomupäraselt kuuluvad. Paljud neist kirikuraamatuist on Rootsi ajast ja sisaldavad rohkesti andmeid, mil suur väärtus ajaloo uurimisele.

Paljudes koguduse-arhiivides asub veel mitmesugust arhiiviainestikku vanemast ajast (näit. dr. P. Johansen'i teatel kaks orduaegset ürikut Haljala kiriku arhiivis, mitmel pool rootsiaegseid kirikuraamatuid ja kroonikaid jt.). Eriti Ey. Luteriusu kiriku konsistooriumile oleksid meie ajaloo uurijad küll väga tänulikud, kui konsistoorium saaks koguda andmeid ja kirjeldisi koguduse-arhiivide üle kogu Eestis. Nende andmete alusel teaks uurijad oma töös arvestada kirikuarhiividega; ühtlasi soodustaks see kihelkonna-ajaloo uurimist.

O. L.

Narva linnaarhiiv ja Lavretsovi nim. linnamuuseum ühendati linnavalitsuse otsusega 1930. aastast ühise juhataja alla, kelleks on 1. XII 1930 peale nende ridade kirjutaja. 1931. a. alul toodi linnaarhiiv raekojast Lavretsovi nim. muuseumi ruumidesse Rüütli tän. 28. Arhiivi alla võeti alumisel korral 4 otsmist tuba, mis vastavalt arhiivi nõuetele remonteeriti ja ümber ehitati. Kaks võlvitud laega tuba ühendati vaheseina eemaldamise abil. Sellega saadi arhiivi tähtsama ja vanema osa jaoks võrdlemisi ruumikas tuba, mida raudukse ja raudaknaluuği abil on võimalik muuta täiesti tulekindlaks. Kuna oli karta, et ruumid on niisked, nagu üldse vanad kivimajad Narvas, kaeti seinad tõrvapapi ja puupaneeliga. Tõrvapapi ja puupaneeli vahel on umbes 1 toll õhuruumi, mis võimaldab seinu ventileerida. Ruume korralikult küttes ja ventileerides ei ole karta niiskuse hädaohtu.

Praegu on linnaarhiivis arhivaale 238 j. m. Seejuures on aga mõnikümmend j. m. arhivaale veel raekoja põõningul ning kõik eestiaegsed arhivaalid on veel üleandmata.

Aastail 1858—1862 korraldas linnaarhiivi H. Joh. Hansen. Tema töö jätkas Eesti iseseisvuse ajal E. Dieckhoff. Selle töö tulemusena on arhiiv uurimiseks enam-vähem kasustatav. Korraldatud arhivaalidele on Hanseni ja Dieckhoffi poolt valmistatud nimistud. Korralduse juures tuleb aga äärmärkida asjaolu, et see on osalt tehtud kunstliku jaotuse alusel. Üldistest kirjavahetuseseriaist, mida oleks võinud korraldada kronoloogiliselt, on eraldatud suur hulk nimetuste all: „Diverse Suppliken an den König“, „Suppliken an den General-Gouverneur“, „Suppliken an Hofgerichte“, „Ausländische Papiere“, „Auswärtige Magistrate“ jne. Suurem sissetulnud

kirjade kogu, pealkirja all: „Suppliken an den Narvaschen Magistrat“ ei ole korraldatud eeskätt kronoloogiliselt, vaid alfabeediliselt ja iga tähe ulatuses kronoloogiliselt. Nende, enam-vähem väliste tunnuste järgi jaotatud seeriade kõrval tuleb ette märke pealkirjadega: „Brand von Narva. 1659“, „Hafenbau. 1654“, „Münzfreiheit der Stadt Narva“, „Russen in Ivangorod“ jne., mis on kogutud ainult sisulise põhimõtte alusel. Kunstlikku korraldus-süsteemi on paratamatult tulnud tarvitada ka E. Dieckhoffil vanemate, Hansenist korraldamata jäänud arhivaalide juures. Ainult 19. sajandist peale on üldjoontes võidud kasutada korraldamisel seda korda, millises kantselei arhivaale produtseeris. Seda nn. provenients-printsipi saab korraldamisel kasutada ainult uemate arhivaalide juures. Vanemate arhivaalide juures tuleb leppida senise korraga.

Narva linnaarhiivi sisalduse juures oleks vististi asjatu peatuda, kuna seda on teinud võrdlemisi üksikasjaliselt end. arhivaar E. Dieckhoff (Vt. „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1928.“).

Ülearune ei oleks aga mainida, et 1931. a. detsembris avastas nende ridade autor Peeter I muuseumi põningul umbes 2,5–3 j. m. ulatuses Narva magistraadi arhivaale, mille korraldamisele praegu on asutud. Nagu seni selgunud, sisaldab see Narva magistraadi kirjavahetust, arveid, aruandeid jne. 17. sajandi algusest kuni 19. sajandi keskpaigani. Teiste seas leidub ka eraisikute ja äride kirjavahetust, nii üliõpilase Samuel Richteri j. t. kirjad Narva kooli kantorile Friedrich Degnerile 1652–1654, kirjad kaupmees ja bürgermeister Jürgen Tunderile 1650–1668, kapten Gustav Jean Tunderfeldtile, Fromhold Burmeistrile, Daniel Seidlerile, Christopher Richterile, Jochim Kostfeldile ja reale isikuile 17. ja 18. sajandist. Peale nende on selles magistraadi protokolliraamatute fragmente 17. sajandist, Narva kaaluraamat a. 1621, kirikuarved 1630. a., vaeste-arved a. 1630–1632, Ingerimaa revisjonikomisjoni instruksioon 8. juunist 1675 jne.

A. Soom.

*

Narva Ajaloo-Selts. Mõnede kodulinna ajaloo huvitatud isikute algatusel asutati 1931. a. lõpul Narvas ajaloo selts. Ametlikuks asutamispäevaks on 21. okt. 1931. Seltsi sihiks on elustada Narvas ajaloolist huvi, edendada Narva ja selle ümbruse ajaloo uurimist ning alalhoida Narva muinsusi. Nende sihtide saavutamiseks korraldab selts avalikke ettekandeid, avaldab uurimusi, soetab vastavat kirjandust, kogub vanavara ja ajalootraditsiooni jne. Seni on peetud kaks ettekannet: A. Soom'i poolt „Narva osa Hansa kaubanduses Venemaaga“ ja E. Dieckhoffi poolt: „Tule-tõrje korraldus Narvas 17., 18. ja 19. sajandil“. Seltsi juhatuse praegune koosseis on järgmine: esimees A. Soom, abiesimees — ajalooõpetaja E. Maak, sekretär — linnaval. abisekretär M. Speek, laekur — linnamaamõõtja F. Kabanov, ametita juhatuse liige — end. linnaarhivaar E. Dieckhoff. Üldjoontes püüab uus selts jätkata omaaegse Narva muinsuseltsi (Narvasche Alterthums-Gesellschaft) tegevust, milline selts ei avaldanud umbes 50 aastat peale Hanseni Narvast lahkumist aktiivsust ja liikvideerus Eesti iseseisvuse alul, kuna ei olnud isikuid, kes oleksid seltsi uuesti registreerinud.

A. S.

*

1931. a. lõpul ilmus Arnold Schulbach'i sulest 42 lk. raamatukene „Daaniaegne Narva“. Töö koostamiseks autor on õhutus saanud dr. P. Johanseni kirjutisest „Aj. Ajakirjas“ peapiiskopp Mihael Hildebrandi protsessi üle Narva linnaga. — Kuigi tsiteerimisviisi autoril ei ole kõige õnnestunud, on ta suure hoolega ürikutepublikatsioonest ja vas-

tavast kirjandusest andmeid kogunud, mis aitavad valgustada Narva taaniaegset olundit. Autor on sügava ja kõigiti tunnustamisväärse huvi ning eduga jälginud Narva ajaloolist arenemist ta algusajast peale kuni 1346. aastani. Allikate ja kirjanduse rohke tundmisega ja oma kaalutud väidete ettevaatliku esitamisega autor on saavutanud tulemuse, et ta tööga tuleb vältimatult arvestada Narva kõige vanema ajaloo kirjutamisel.

Kõigepealt autor kummutab neid vananenud vaatekohti, mis määravad Narva linnuse asutamise 1223. või järgnevale aastale, leides, et Narva lossi ehitamise kohta Waldemar II ajal ei leidu vähematki usaldusväärset tunnistust. Autor väidab vastu Goetze, Hanseni ja Johanseni arvamusele, nagu oleks Narva linnus rajatud 1256. a., pidades Didmanni poolt ehitatud linnuse asukohaks umbes praegust Ivangorodi asukohta, samuti arvates, et 1294. a. Didmanni poja (kelle nimeks ta peab ennemini Thiederich'i või Dietrich'i, kui Otto't) poolt linnus on uuesti samal kohal uuendatud. Oma arvamuse ta põhjendab tõlgitsemisele, et „otij gorodok“ ei tähenda mitte Oti või Otto linnust, vaid isa linnust. Narva linnuse tekkimise (linnusest on esimene teade 4. juulist 1277) seab autor lähedasse ühendusse 1275. või 1276. a. Taani, Ordu ja vaimulikkude kõrgemate võimukandjate koosolekul tehtud otsusega koondada Vene ja läänemaade kaubanduse vahendamine Liivi- ja Eestimaale, pidades tõenäoliseks, et „Narva linnus“ esialgul tekkis piiriäärse kontroll- ja kaitsepunktina, et korraldada kaubandust valitsejate soovide kohaselt¹. Vana Narvia küla asukohaks peab autor koos dr. Johanseni põhjendatult praegust Narva alevi kohta, tõendades, et ka vana Tallinna — Narva maantee vanasti siinkohal jõe äärde jõudis ja et siin soodne ülesõidu koht on. Jälgides Narvia küla kasvamist, kaubanduse arenemist Narvas, teateid esimesest kaupmeeskonnast, kihelkonna kirikut, kalapüüki, taaniaegseid sündmusi, võtab Sch. kõne alla ka küsimuse, millal Narva sai linnaõigused. Pooldamata dr. Johanseni arvamust, kes seab Narva linnaõiguste saamise ühendusse Rakverele vastavate õiguste andmisega a. 1302, ei saa autor siin midagi lähemalt ära määrata, pidades seda sündinuks siiski kas Erik Menwedi või Christoph II ajal.

O. L.

G. Matto, Numismaatik Baltimail. Rahadekoguja käsiraamat ja nimestu. Autori kirjastus Narva, 1931.

Käesolev raamat, õigemini brošüür, sest ta sisaldab ainult 72 lk. väikeses formaadis, on vist esimene töö Baltimaade numismaatika alal eesti keeles. Nagu saatesõnast selgub, on teos määratud kogujaile-asjaarmastajaile, kes soovivad saada üldisi teateid ja seletusi meie kodumaa müntide kohta.

Kuna raamat ei taotle seega mingisuguseid teaduslikke sihte, siis vaatleme ainult, kuidas ta vastab autori ülesseatud otstarbele.

Peab mõnna, et raamatu välimusele on pandud suurt rõhku. Paber on hea, trükk ilus ja selge ning joonised suurelt osalt hästi õnnestunud. Töö jaguneb kahte ossa: 1) Üldosa, 2) Baltirahade nimestu. Viimane „koosneb 87 tabelist, kus ülesse loetud kõik baltirahad, mille olemasolu kuni käesoleva ajani (oktoober 1931) teostunud“. Tabelid on võrdlemisi ülevaatlilikud ja sisaldavad ka mõned mündid, mis puuduvad Jochumsen-Sengbusch'i töös¹). Muidugi oleks algaja koguja seisukohalt olnud väga tähtis, kui nimestusse oleksid võetud ka müntide legendid, vähemalt sage-

¹) Anton Buchholtz, Verzeichnis aller bisher nachweisbaren baltischen Münzen und der Desiderata der Sammlung. Mitteilungen 22. Bd., 4. Heft; Riga 1928.

damini esinevad, ning läbimõõdud, ehkki see oleks paisutanud töö mõnevõrra suuremaks.

Kui nimistuga võiks jääda enam-vähem rahule, siis ei saa seda kahjuks öelda töö üldosa kohta, mille paremiku moodustavad tekstis leiduvad müntide joonised, kuigi nende valik näib olevat kaunis juhuslik ja kuigi nad mõnel korral on paigutatud teksti vahele nii, et võib tekkida kergesti arusaamatusi. Näiteks lk. 25 räägitakse Tallinna vanematest müntidest, et neil on „ühelpool ordurist, teiselpool laienevate otsadega Tallinna rist (danebrogirist)“, kuid sama lause kõrval tekstis on Tallinna killingi joonis ühetasaste otsadega Tallinna, kuid laienevate otsadega orduristiga. Ülevaatlikkuse ja ruumi kokkuhoiu mõttes oleks vististi olnud otstarbekohasem koondada joonised erilehtedele ning viidata nendele tarbekorral tekstis.

Käsitluse keeles avaldub teatud omapära; nii kirjutab autor järjekindlalt Riig (pro Riia), Baltirahad (analoogiliselt tuleks siis tarvitada ka Ingliserahad, Eestirahad jne.) jne. Ei saa igakord ka heaks kiita autori numismaatilist terminoloogiat. Eriti oleks soovivat näha sõna „münt“ järjekindlalt tarvitatud „raha“ asemel, sisuliselt vastavatel kohtadel, sellega oleks vältitud ka mitmed raamatus esinevad arusaamatused. Tarvitab ju autor isegi mitmel korral sõna „müntima“.

Mis puutub käsitlusesse, siis on see pealiskaudne ja ebatäpsem kui lubatav isegi niisuguse sihiga teoses. Esitatud ajaloolised ja rahandusajaloolised faktid on sagedasti juhuslikult valitud ning pahatihti ka vildakult tõlgitsetud, kuna aga täiesti tarvilikud selgitused mitmel puhul puuduvad. Näitena, kuidas autor käsitleb ajalugu, esitatagu siin tsitaat lk. 18: „Juba 1227. a. paiku oli Saaremaal piiskopiamet sisse seatud. A. 1260 tuli taani kuningas Friedrich II. noorem vend Magnus Saaremaale ja võttis enesele Saaremaa piiskopi nime. Oma venna kaasabil sai ta oma alla ka Tallinna piiskopkonna ja ühe kloostri maa-ala Kuramaal. Siit selgubki, miks ta end rahadell Saare, Kura ja Tallinna piiskopiks nimetab“. Mõnikord esineb ka päris kurioosume, näit. lk. 17 nimetatakse Riia toomkapiitli vappi „lossi (doomi)“ vapiks.

Veel halvem on lugu rahandusajalooliste andmetega. Terves raamatus ei leidu ühtki seletust niisuguste sõnade nagu mark, veering, öör jne. mitmesuguste tähenduste kohta eriaegadel, mis otsekohe sunnib ettevalmistamata lugejat eksiteele. Näiteks lk. 11. tõendatakse, et Tartu rahaüksuseks olnud alguses „mark = 4 veeringile (ferding) = 20 killingile (schilling)“. Nagu järgnevat tekstist näha, pidi see olema enne a. 1426. Lk. 15 öeldakse aga, et „Valga kokkuleppe järele (a. 1426) olid Riia rahaliikideks margad, veeringud, killingid ja pennid“. Lugeja peab sellest muidugi järeldama, et Tartus ja Riias olid juba 15. sajandi alul liikvel münditud margad ja veeringud, kuna tõelikult neid hakati lööma alles 16. sajandil. Tuleb ette ka otseseid eksimusi; näiteks on vildakult antud edasi 1426. a. maapäeva otsused mündinduse kohta (lk. 11, 15) ning osalt aetud segamini 1422. a. maapäeva otsustega. Niisuguste vääratuste esinemine on seda imelikum, et raamatu käsikiri valminud juba a. 1925, nagu tõendatakse saatesõnas. Autoril oli seega ligi 6 aastat aega selle viimistlemiseks.

Üldse peab ütlema, et käesolev töö on, arvestamatagi ülalmainitud puudusi, liiga algeline ja konspektiivne, et rahuldada vähegi ulatuslikumaid nõudmisi.

E. T.

Jensch, Georg, Dr., Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Hrsgg. von der Gesell. f. Gesch. u. Altert. zu Riga, 24. Band, 2. Heft, S. 49—146); Riga 1930.

Selle tööga autor suudab kohati päris hästi iseloomustada neid peamomente Riia kaubanduses 17. sajandil, mis tegid Riia nii tähtsaks kaubavahendajaks Leedu, Poola, Vene ja Liivimaa ning Lääne-Euroopa vahel, ühtlasi võimaldades tõmmata meile mõningaid paralleeljooni Riia ja Tallinna kaubanduselusel. Töö väärtust tugevasti vähendavaks oluliseks puuduseks on nii ilmunud kirjanduse kui ka olemasoleva arhiivainestiku õige puudulik kasutamine. Nii on silmas peetud peamiselt ainult vastavat saksakeelset erikirjandust, kuna rootsi ja vene uurimused, mis oleksid tööd märksa täiendanud, on tarvitamata jäetud. Töö põhineb samuti ainult Riias asuvale arhiivainestikule, kuna Rootsis, ja mis tähtsam, Eestis oleva aineistuga ei ole autor vaevaks võtnud tutvuda. Eriti arusaamatuks jääb, mil põhjusel autor ei ole kasustanud Liivimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi Tartus Riigi Keskarhiivis, mis ometigi tema töö suhtes rikkalikke ja olulisi andmeid sisaldab. Autor on nähtavasti isegi veendunud oma töö puudustest, sest mainib eessõnas ise, et tal olnud võimata (— miks?) tutvuda viimatinimetatud arhiiviga Tartus.

O. L.

Wilhelm Güthling, Lafayette und die Überführung Ludwigs XVI. von Versailles nach Paris. (Ausgewählte Hallische Forschungen zur mittleren und neueren Geschichte hrsg. v. Otto Becker und Robert Holtzmann, Heft 4). Max Niemeyer Verlag. Halle (Saale), 1931; 144 lk.

Prantsuse revolutsiooni tagajärjekamate päevade hulka kuuluvad kahtlemata 5. ja 6. oktoober 1789, mida käsitletakse ülalmainitud põhjalikus teoses üksikasjaliselt, arvestades kõiki seniseid uurimistulemusi. Siin on kasutamist leidnud kõik tähtsam sellekohane allikmaterjal, nagu kaasaegsed ja hilisemad ajakirjanduslikud avaldised, lendlehed, kirjad, päevikud, memuaarid, ajaloolised kirjeldised, teatmeteosed, samuti ka Austria, Preisi ja Saksi saadikute kirjavahetused (Viini, Preisi sala- ja Dresdeni riigiarhiivist). Selgeis, teravalt piiriteldud peatükis käsitleb autor vastava uurimistöö senist seisundit, oktoobripäevade eellugu, sündmusi Pariisis ja Versailles's 5. ja 6. oktoobril ning eriliselt ekskursis Pariisi rahvuskaardi Versailles'sse marssimise käsitust.

Uurimuse keskuses seisab markii Lafayette, kelle osa noil päevil teos püüab valgustada oma peaesandena. Siin aga on ühtlasi ka selle raamatu nõrkus. Autor ise avaldab seda, lausudes, et teatavil rahvustel on Lafayette'ist erikäsitus. Nii on lugu ameeriklaste, inglaste, prantslaste, sakslaste juures. Ameerika-prantsuse Lafayette'i ülistavale ja suurskangelaseks tõstvale käsitelule seab autor vastamisi paksult maalitud värvides juba Sybeli poolt esitatud vaatekoha, et Lafayette olnud oktoobripäevade peasuudlane. See tendents on kogu töö suuna määrajaks. Vaevalt nähtakse kogu sündmustikus ühtki sammu, mis poleks astunud ilma Lafayette'i tahtliku või ebatähtliku kaastegevuseta ja -teadmisetä. Kuigi peab mõnna, et seni Lafayette'i osa on vähe arvestatud, näib siiski keskke ameerika-prantsuse ja autori seisukohtade vahel tulevikus osutuvat kõige tõenäolisemaks. Hoolimata oma põhitendentsist esitab kõnesolev uurimus niipalju uusi vaatekohti, et ta kindlasti — nagu see osaliselt juba ongi sündinud — leiab kõige pinevamat tähelepanu Lafayette'i-uurimises ka väljaspool Saksamaad. — Uurimistulemuste kokkuvõtte töö lõpus oleks vast olnud kõigiti otstarbekohane.

Berliin.

R. Seeberg-Elverfeldt.

K U U K I R I

„EESTI KIRJANDUS“

Ilmub iga kuu lõpul. Tegev ja vastutav toimetaja lektor **J. V. Veski**. Toimetus: mag. **O. Ariste** (folkloor), prof. **H. Kruus** (ajalugu), prof. **A. Saareste** (keel), kirjanik **F. Tuglas** (kirjandus). Väljaandja: **Eesti Kirjanduse Selts**.

Kuukiri „Eesti Kirjandus“ on määratud igale eestlasele, kes on huvitatud rahvuskultuurilisest edust. Ta pole põnevaks ajaviitelugemiseks, vaid rikastab lugeja teadmisi.

Artiklid on asjatundlikult kirjutatud, seejuures aga kergesti arusaadavad ja käsitlevad tähtsaid küsimusi kirjanduse, keele, rahvaluule, ajaloo, rahvateaduse, muinasteaduse, ühiskonnateaduse, filosoofia, kunstide ja kultuuriarengu aladelt.

Arvustisi ilmub igas numbris algupäraste ilukirjanduslike teoste, tõlgete ja teaduslike tööde üle. Neid arvustisi võib lugeja usaldada, sest sihilikud, ühekülgsed või asjatundmatud arvustised ei leia avaldamist.

Kaasandena ilmub „Eesti raamatute üldnimestik 1929. a. alates“, mis osutub eriti tähtsaks, sest ta sisaldab täieliku bibliograafilise ülevaate viimasel ajal ilmunud raamatuid.

Tellijahind 1932. a. on erakordselt odav ja kõigile kättesaadav: 5* krooni aastas, 2 kr. 50 s. poolaastas, 1 kr. 25 s. veerandaastas; üksiknumber maksab 50 senti.

Varemast aastakäikudest on saadaval järgmised: XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga 5 kr., XXIV—XXV (1930—1931) hinnaga 6 kr.; nahkköites 2 kr. kallim. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügilts otsas; mõningaid üksiknumbreid on saada hinnaga 50 s.

„Eesti Kirjanduse“ varemad aastakäigud on hinnatavad kui väärtusliku ja mitmekesise sisuga mahukad köited, mis millalgi ei vanane, mille väärtus ajaga koguni kasvab ja mille võib omandada odavasti. Seepärast on ka kõik esimesed köited juba müügilts otsas.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1932. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnas väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Tallitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub juunikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. 1930. ja 1931. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.